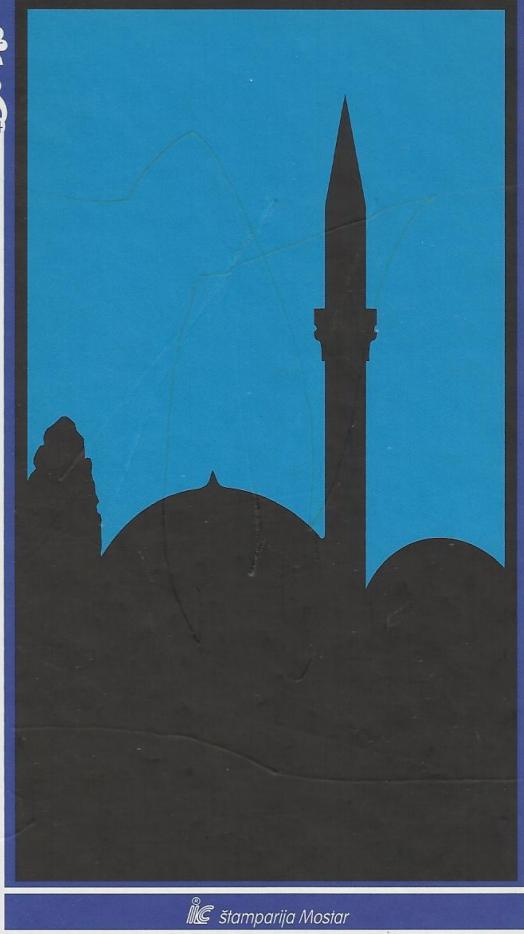


MOSTAR

ROBERT MICHEL



 Štamparija Mostar

Izdavač: IC štamparija Mostar
Za izdavača: Ibro Rahimić
Urednik: Salko Šarić
Preveo s njemačkog: Branko Šantić
Konsultant na prijevodu: Enisa Simić
Lektura: Nusret Omerika
Korektura: Salko Šarić
Prijelom teksta: Safet Demirović
Štampa: IC štamparija Mostar
Tiraž: 1000

Naslov originala:
MOSTAR
von Robert Michel. mit photogr.
Aufnahmen von Wilhelm Wiener
Verlag von Cart Bellmann, Prag, 1909.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo
908(497.6 Mostar) (091)
MICHEL, Robert
Mostar / Robert Michel ; fotografski snimci
Wilhelm Wiener ; preveo Branko Šantić. - Mostar :
IC štamparija, 2006. - 117 str. : ilustr. ; 25 cm
Prijevod djela: Mostar. - Robert Michel / Salko
Šarić: str. 101-105. - Branko Šantić: str. 107. -
Rječnik manje poznatih riječi: str. 113 - 117
ISBN 9958-804-21-2
COBISS.BH-ID 14800646

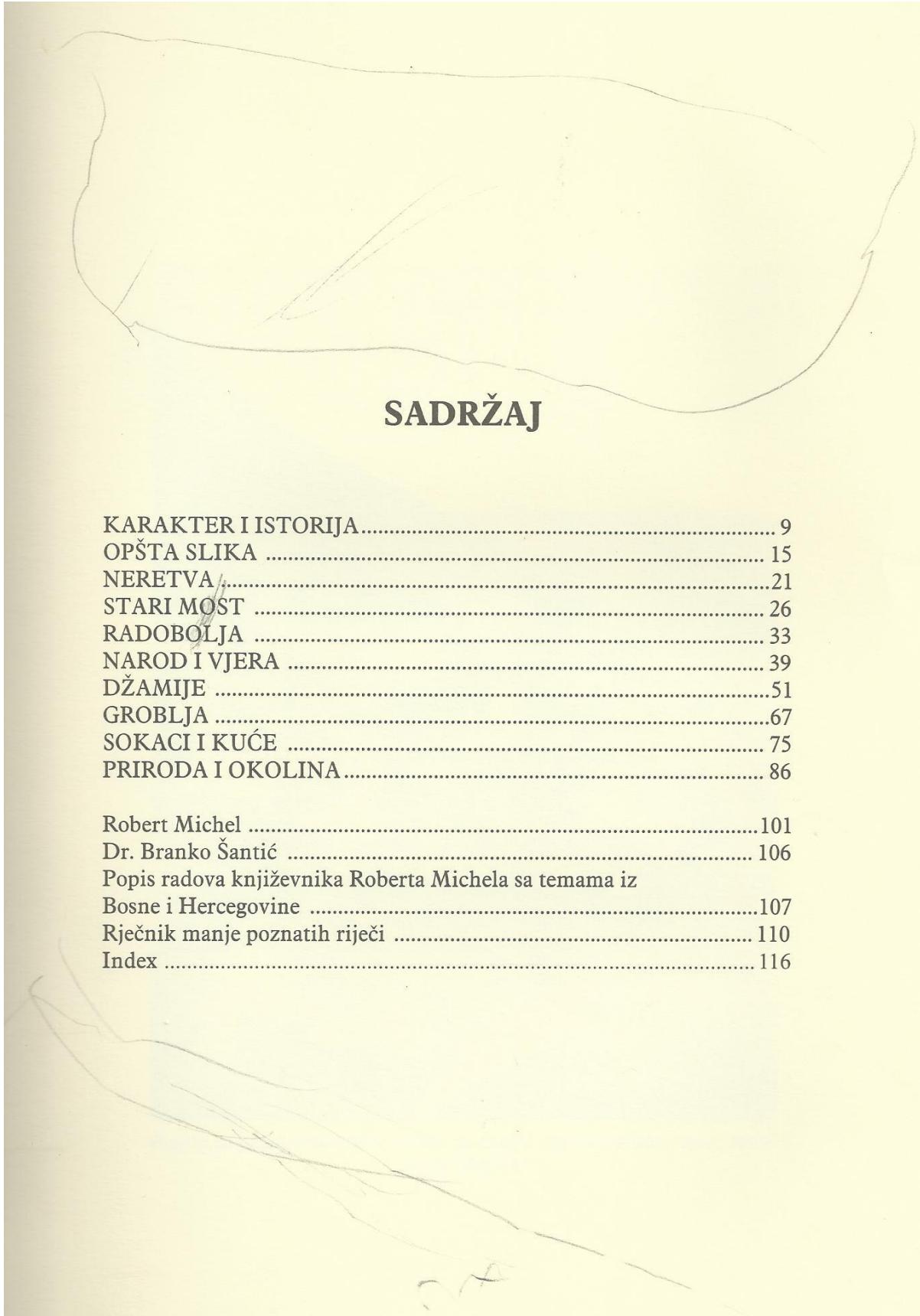
Robert Michel

MOSTAR

fotografski snimci: Wilhelm Wiener

preveo: dr. Branko Šantić

Mostar, 2006.



SADRŽAJ

KARAKTER I ISTORIJA	9
OPŠTA SLIKA	15
NERETVA	21
STARI MOST	26
RADOBOLJA	33
NAROD I VJERA	39
DŽAMIJE	51
GROBLJA	67
SOKACI I KUĆE	75
PRIRODA I OKOLINA	86
Robert Michel	101
Dr. Branko Šantić	106
Popis radova književnika Roberta Michela sa temama iz Bosne i Hercegovine	107
Rječnik manje poznatih riječi	110
Index	116

I – KARAKTER I ISTORIJA

Mostar leži u jednoj pograničnoj zemlji islamskog orijenta. Ovdje na obalama prodiranje islama bilo je vijekovima tako jako da u izgledu grada islamski istok neposrednije i jače dolazi do izražaja nego u mnogim drugim gradovima koji leže duboko u evropskoj Turskoj, ili još dalje u Aziji. Ko se pri dužem boravku ovdje saživi sa mjestom, taj ni u jedan drugi grad Istoka neće doći više kao stranac. Prisnost sa Mostarom postat će mu čarobni ključ koji mu lako i sigurno može otvoriti sve tajne Istoka.

Ali nije jedino islam dao gradu njegov osobeni pečat. Mostar ima, ujedno, to lijepo i rijetko preim秉stvo da je nastao u potpunoj harmoniji sa svojom okolinom. A okolina je goli, sivi krš.

Mostar bi se mogao usporediti sa Venecijom. Venecija je nastala kao grad prostranih mora, a Mostar je grad hercegovačkog kamenog mora.

Venecija se oblikovala kao ljupko zrno bisera na rubu jadranske školjke. U njenom postanku sudjelovale su kulture svih zemalja čije su obale plakala osvojena mora. Ovaj grad ne poriče da je djelo mora. Njegov najviši toranj rasuo se kao pjenušava kriješta jednog vala, a tlo njene katedrale dobilo je lelujav oblik laganog talasanja.

I Mostar ne taji da je djelo krša. Kameni zidovi, stepenice i velike kamene ploče teških ravnih krovova, sve je to uzeto iz kamena ovih pustih svjetlosivih krečnjačkih brda. I postojanje ovih kuća je prisno srođno sa postankom pustih okolnih krševitih brda. Ove teške kuće s ravnim krovovima moraju uporno odolijevati jakom sjevernjaku kao i brda. I kao što raslinje stjerano sa brdskih visina od ledenog sjevernjaka i sunčane žege, skupilo na dnu dolina, tako su tu i tamo izmedju kuća ovoga grada nastale male bašće sa crnom zemljom, iz kojih, poslije kratke zime bez snijega, najednom usred mirnog kamenog sivila nikne bujno zelenilo.

More Venecije bilo je beskrajno područje, čiji su vodeni putevi činili brodovima pristupačnim svo bogatstvu dalekih zemalja. Ovo bogatstvo ogleda se još i danas u venecijanskim gradjevinama. Ali kamo more oko Mostara ima kruto britke valove i nepokretne gorske talase koji otežavaju svaku vezu sa dalekim zemljama. Tako je glavni grad ovog područja morao izrasti iz samog mjesta. Doista ove niske kuće sa krovovima od velikih sivih kamenih ploča čine dojam kao da su se digle iz kamenih površina otprilike poput velikih krtičnjaka.

Ovo je bilo samo poređenje. Medjutim, ako stanemo ispitivati istoriju Mostar, naći ćemo da u pogledu postanka i rasta, poređenje s Venecijom zaista često dolazi u obzir. Ne nosi li venecija glavnu krivnju zbog pustoši krša koji je stvorio Mostar. I Hercegovina je imala nekad svoje šume. Ali kad su u primorju i Dalmaciji šume bile već sasvim pokrčene, a Venecijancima još uvijek bili potrebni brodovi, padalo je u hercegovini jedno stablo za drugim. Debla su tesana, na obali u brodove tovarena, a vitka stabla bi se uspravljaljala i čvrsto usadjivala kao jarbol u novom lijepom zdanju broda. Trebalо je da povrh svijetlih jedara, visoko u vršci, preko dalekih mora nose znak venecije. Zapuhao je zatim sjevernjak na zemlju i, prije nego su mladice mogle korijen uhvatiti, bila je i sva zemlja ogoljela sve do dna dolina i mora. Na visinama i obroncima ostalo je samo pusto sivo kamenje. Otad svake jeseni i proljeća puše

sjevernjak i odnosi sve sitne treske odvojene na sunčanoj žezi od kamena, ili odvaljene pri tihom radu korijenja, nekog cvjetrom posijanog bilja što je izniklo u kamenoj pukotini i htjelo da otme kamenu potrebnu snagu za život. Tako sjeverac štiti svoje djelo.

Svakako su i drugi uzroci krivi za pustoš krša. To je prije svega tromost Južnih Slavena koji sami nikad nisu pokušali vršiti pošumljavanje. Naprotiv, u mnogim krševitim područjima sami su neplanskim krčenjem ubrzavali pustošenje šume. Oni su isto tako sav taj prostor bez zaštitnih omedjina ostavljali stadima za pašu, tako da se ni prirodnim putem nije moglo ništa jače uzgojiti. Sve što bi niklo uništile bi ovce ili koze pobrstile.

Još kad je Mostar bio pod sigurnom turskom vlašću, pohlepna ruka Venecije dopirala je često. Pa i ranije, prije nego je Mostar zapravo posato, jedna druga sila susjednog poluotoka – Rimljani – nastojala je da se dočepa zemlje. Pošto su iliri, Autarijati, pa onda i kelti zavladali zemljom godine 78.p.n.e., pripala je i Hercegovina svjetskom carstvu Rimljana. Sa Dalmacijom bila je rimska provincija sve do 476.g.n.e. Rimljani su, dakako, iz osjećaja privrženosti domovini, i radi prometa svoje najvažnije naseobine, gradove osnivali bliže morskoj obali. Glavni grad provincije bila je Narona, današnji Metković. Iskopine u blizini Čapljine otkrile su jednu rimsku naseobinu. Ali i tamo gdje je danas Mostar, mora da su postojale rimske naseobine. To dokazuju mnoga otkrića u novije vrijeme. Rimsku vladavinu naslijedila je kratka vlada njemačkog plaćeničkog vodje Odoakera. Godine 493.g. Istočni Goti zaposjeli su zemlju. Poslije dugih godine 553. pala je pod vlast Grka. Upadi Slavena sa sjevera u susjedne zemlje već su bili učestali. Malo po malo Bosna i Hercegovina potpala je pod njihovu vlast. Otada su Slaveni ovdje postali starosjedioci. Pa ipak, istorija zemlje postala je još bogatija promjenama nego prije, jer su pojedina plemena pod županima i knezovima živjela u trajnoj svidji, a i razne susjedne sile mijenjaju se kao vrhovni gospodari zemlje.

Slavenska plemena, međutim, uvidjela su gdje je srce zemlje. Njihovi vladari zidali su svoje gradove na brdu Hum i kod Blagaja, nedaleko od današnjeg Mostara.

Poslije jednog vremena, punog krvavih nemira, godine 1465.Osmanlije osvajaju hercegovinu, pretvaraju je u turski sandžak, a Mostar proglašavaju središtem paše. Do danas se nije moglo tačno ustanoviti kad je Mostar osnovan. Sigurno je da je kao grad izgradjen tek pod vladavinom Turaka. Žestoki sjeverni vjetrovi i strahovanje od neprijateljskih napada stvorili su najteže propise u nepisanom gradjevinskom redu. Kuće su se morale zidati da im ni najžešće bure, pa ni neprijateljski meci, nisu mogli naškoditi. U tome su se pokazale tako otporne da su preživjele vjekove.

Istorija zemlje pod turskom vlašću šarolika je kao orijentalni cilim i puna nenadanih pojedinosti. Glavne crte u šarama ovog cilima tako su izuvijane da se iz osnovne boje, crvene boje krvi, vrlo teško mogu raspoznati. Unutarnji meteži preovladavaju. Matica zemlje je daleko, prilaz otud vodi preko besputnih planina. Tako je pokrajina upućena većinom na samu sebe.

Gostoljubive paše i svakojake stranke imaju laku igru. Usljed kavgi izmedju islamskih i kršćanskih vjera zemlja je u stalnom uzbudjenju.

No i pored toga, zemlja je aktivna prema vani. Za vrijeme prodora Osmanlija u XV, XVI i XVII vijeku prema sjeveru u kršćansku Evropu, oni u Bosni i Hercegovini mobiliziraju narod u vojsku, od koje su austrijske alpske zemlje često podrhtavale.

Da navedemo još pojedinačne veze s Venecijom, na koje smo već ranije ukazali.

Godine 1625.poslije jedne pobjednosne bitke, venecijanske trupe došle su nadomak Mostara. Isto tako, godine 1689.venecijanske trupe pojatile su se u hercegovini. I ovog puta mimošle su Mostar, jer ih je kuga bila predusrela s kojom se nisu htjele upuštati u brbu zbog grada. Već u zimu 1693.-1694.mletačke trupe su ponovo opsjedale Mostar, ali uzalud, iako je Djovani Barbaro na zapadnim visovima kod Čitluka potukao trupe mostarskog paše. Ni druga pobjeda Djovanija Barbaroa kod Popova polja 1698.g.nije Mostar dovela pod vlast Venecije. U julu godine 1717.venecijanci su pod vodstvom providura Moćeniga došli s teškim topništvom i uspjeli su razoriti predgradje Mostara, ali sam grad nisu mogli osvojiti.

Najnemirniji za Hercegovinu bio je devetnaesti vijek. Odmah na početku velikih dogadjanja u Evropi, valovi dopiru sve do ove zabačene zemlje. Čak francuske i ruske trupe stupaju na hercegovačko tlo.

Neprestane pobune protiv turske vlasti, kojima je konačno otcjepljenje bio cilj, nagnale su sultana da u sjevernu pokrajinu pošalje svog ozloglašenog voskovodju Omer-pašu, ranijeg austrijskog podoficira Mihajla Latasa. Omer-paša je zaista uspio razoriti san o nezavisnosti Hercegovine. Godine 1876., pomoću Muslimana – Hercegovaca, on potuće Crnogorce i učini njihove poteze za duže vrijeme neškodljivim.

Ustanci su se ipak ponavljali i držali zemlju u stalnoj napetosti. Tada se evropske zemlje umiješaše odlučno, i godine 1878.na Berlinskom kongresu, prepustiše pacifikaciju ovih pograničnih zemalja Austro-Ugarskoj monarhiji. Usljed ovog mandata k.u.k. (carske i kraljevske) trupe udjoše sa sjevera u Bosnu, aza zapada u hercegovinu. Ulaskom okupacijskih trupa u hercegovinu komandirao je iz pravca Dalmacije feldmaršal grof fon Jovanović sa 18.pješadijskom divizijom. Ustanici, protivnici okupacije su očekivali da će trupe doći kroz velika vrata neretvanske doline i tu su se smjestili da ih dočekaju. Jovanović ih je učvrstio u tom uvjerenju jednim sjajnim prividnim manevrom. Izabравši put preko neprohodnih planina izbjegao je njihov doček. Prvoga avgusta divizija je kod Vrgorca prešla granicu, krenula preko doline Trebižata. Drugog avgusta trupe su se sukobile na visovima kod Ljubuškog. Ustanici, doznavši da su bili zaobidjeni, njih 400 momaka, dojure da trupama prepriječe dalji put u Mostar. Ova grupa poslije kratkog boja kod Čitluka bila je razbijena. Time je put u Mostar bio slobodan i 6.avgusta grad je bio osvojen.

Godine 1881.i 1882.u Hercegovini je došlo do još nekoliko manjih bezuspješnih ustanaka. Od tada nestaju iz istorije zemlje riječi «nesloga, ustanak, prepad, pobuna», zato se čuju riječi «gradnja, prepravka, izgradnja, osnivanje, otvaranje, završetak». Za trideset godina mirnog razvoja srasla je Bosna i Hercegovina tako prisno uz Austro-Ugarsku monarhiju, tako da je 1908.g.mogla biti objavljena nominalna aneksija – u privrednom i kulturnom pogledu već odavno završena...

II – OPĆA SLIKA

I zimi i ljeti okolica Mostara je siva. U proljeće sva dolina Neretve zazeleni. I male bašće u Mostaru i odrinje loze između turskih kuća i divlje ruže na grobljima. Samo goli Hum i Podveležje ostaju sivi. Ipak, u proljeće, i ova brda dobiju lagani zeleni plašt nakon dugogodišnjeg upornog nastojanja Zemaljske vlade da pišumi krš. Ovo zelenilo ne izgleda još kao vesela boja proljetnog drveća i cvijeća – ono je prozračno poput tihe čežnje ovih brda za šumama koje su ih nekad prekrivale. Ali kad u Mostaru upeče ljetno sunce, zeleno se lišće sasuši, a ako nešto od tog zelenila i odoli tropskoj vrućini, poprima beživoznu sivkastu nijansu koja iščezava u preostalom sivilu. Sve je sivo kao najsivlja mjesta Huma i Podveležja.

... Kad bi čovjek u ovo doba uzletio nad kotlinom Neretve, kao što čine jastrebovi kad prelijeću s vrhova Podveležja na Hum, pošto su se najprije krstareću uzdigli nad brdo do visine s kojih reširenih krila bez ijednog zamaha klize preko doline, video bi samo nekoliko crvenih krovova, stanične zgrade i magazina, kasarni, bolnica, upravne zgrade i škola, hotela i drugih zdanja podignutih poslije okupacije. Pravi Mostar starih kuća i džamija izmakao bi pogledu, jer svi krovovi sivi kao i padine Podveležja u Huma, sa kojih su uzete velike kamene ploče za pokrivanje krovova. Da bi se ovaj Mostar video, morao bi se uzeti mnogo niži let, bar tako nizak kao što je let vodenih ptica kad sele sa močvara ili u močvare ušća Neretve.

Ovaj stari Mostar sivih kuća, džamija i harema (groblja) želim prvenstveno prikazati.

Medju novim gradjevinama sigurno ih ima dovoljno koje pokazuju da bi se ovdje mogle i pri povećanim zahtjevima zidati u punom skladu s okolinom. Da uzmemo za primjer hotel «Neretvu» i Gimnaziju ili neku novu kuću otmjenog muslimana. Ali većina novih kuća je, nažalost, potpuno bez stila, sasvim evropska, i osjetno kvari harmoniju ovog osobenog grada. Naravno, moramo imati na umu da prelaz iz starog u novi Mostar pada u doba okupacije, i čineći upoređenje sa drugim gradovima koji su se razvijali pod povoljnijim okolnostima, naći ćemo ih malo koji su i pored svoga razvoja, umjeli istinski sačuvati svoju osobenost. Ja bih zapravo mogao spomenuti samo dva: Dubrovnik i Rotenburg.

Ako s nekog uzvišenja bacimo pogled na grad i opazimo kako se crveni krovovi svijetle, dodjemo u iskušenje da se pomirimo s novim Mostarom, jer uistinu crvenilo novih krovova smeta ukupnoj slici isto toliko malo kao i crveni fes nošnji stanovništva. Ako potom udjemo u grad oko će se gledajući novo opet otrijezniti.

Ipak, s malo dobre volje možemo još potpuno uživati u osobenosti starog Mostara, jer uprkos upadljivosti novog, staro je u svojoj čednosti i skromnosti, ipak, jače. Čim s tako jedne nove gradjevine-sanduka okrenemo pogled, oko je zaboravi odmah kao da je istu nekada vidjelo u nekom sjevernijem gradu. Ali, ako se za koji čas zaustavimo pred jednom džamijom i njenim haremom, bit ćemo vrlo brzo, neodoljivo, omadjijani. Isto tako, kad podjemo samo jednim od uskih sokaka ili dolje prema Neretvi, ili u jedan gradski dio koji je još ostao netaknut, obuzet će nas uvijek neko jako, čisto osjećanje. Većina će ovaj osjećaj nazvati «orijent». Mi ćemo ga skromno, zapravo, ipak, nazvati samo – Mostar.

Lakše čemo se oslobođiti onog što je novo kad noć svoja krila raširi nad gradom i kad po sokacima trepere petrolejske svjetiljke. Ili za vrijeme Ramazana, kad sa bezbroj munara zasvijetle kandilji. Sve to stvara jednu nijemu svečanost koja ostaje nezaboravna duši.

No, Mostar se mora vidjeti naročito u jednoj od onih lijepih noći kad mjesec sija. Grad se tad pričini kao komad čarobne zemlje, čiji su horizonti samo plavkasta izmaglica, sve dok se zasićena mašta od ovog ne odvoji i na drugom mjestu ne stvori novu zemlju. Slika je cjelovita ta ko da zvjezdani luk počinje tačno na vrhu Huma, i odatle se u obliku svoda diže iznad Mostara i kotline da bi sa posljednjim zvjezdama svoje lagano zdanje naslonio na vrhove Podveležja. Iznad pustih brda oštro svijetle zvijezde kao da su se na tvrdom kamenu izbrusile. I kad je mjesec daleko po strani njegovom svjetlošću je obasjana samo polovina Huma. Od druge, mjesecinom neobasjane polovine ovog brda, rastavljen je divnom sjenovitom krivudavom linijom koja se s vrha preko padine spušta u dolinu. Neobasjana, sjenovita polovina Huma, širi zatim svoju sjenu nad jednim dijelom grada. U slici koju zapažamo pojavila bi se jedna duboka crna mrlja da iz mraka ne strše mjesecinom obasjane munare. Druga strana doline u punoj je mjesecini. Sa čudnog brda Stoca koji izgleda kao nakriviljeni stol, spušta se gola padina slična orijentalnom čilimu. Nepravilna šara čilima istkana je samo u sivoj i crnoj boji prema sjeni velikih stijena i žlijebova, kao da se ovdje orijentalni ukus stidi svojih veselih boja. Jedino donji rub je ukrašen tamnozelenim vinogradima, u koje su utkane male sive kuće, a u sredini, naročito upadljivo, ističe se crkva. Izmedju ovih padina kotline leži jedan splet sivih krovova. Iz ovog spleta se mirnom ljepotom dižu pojedini svodovi džamija i bezbrojne munare koje jednostrano obasjane, izgledaju još vitkije. Ove krute valove sivih krovova dijeli duboki usjek, čiji tok kao da prenosi u prirodu zavoje jednog turskog slova. Dolje u usjeku, zarobljena od jakih stjenovitih obala, huči Neretva sa uvijek promjenljivim licem na kome se raznoliko odrazuje mjesecina, ili se najednom lomi o neku stijenu. Iza stijene vrti se voda u mahnitom viru kao da će se u bezdan izgubiti, Ova brza, valovita, živa rijeka stvara čudnu suprotnost mirnom kamenom pejzažu. I tamo, gdje Radobolja gizdavim vodopadima utiče, leži nad ponorima Neretve remek-djelo Stari most, kao okamenjeni polumjesec.

III – NERETVA

Krš je u običnom smislu krajnje bezvodan. U drugim gorskim predjelima u svakoj dolini nadje se izdašna voda. U svakom većem usjeku žubori svježa voda preko cijele godine jureći ka dolini, da s vremena na vrijeme nabuja u opasnu bujicu. Jedva da u kom seoskom dvorištu nema mali studenac, a u šumi i na livadama vrela su tako mnogobrojna da se na njih i ne obraća pažnja. No u visokom kršu čovjek može ići cio dan, a da ne nadje ni kap vode. Tamo ima cijelih naselja koja su prinudjena da hvataju kišnicu u čatrnjke, da preko ljeta ne bi ostali bez vode. Ima mjesta u kojima ljeti i u čatrnjama presuši voda, pa se mora u burilima i mješinama izdaleka donositi.

Krš zapravo nije bezvodan. Voda u kršu većinom je skrivena u unutrašnjosti. Porozni krečnjak požudno upija svu vodu u sebe.

Samo kad su padavine obilne, od kišnice može nastati potočić. Inače svaka kap iščezne gdje je i pala. Ovo žedno kamenje često upija cijele potoke pa i rijeke i odvodi ih nekamo skrivenim hodnicima. Ovakva podzemna voda izbija u jakim izvorima, i često, nakon kratkog toka, opet ponire. Mnoga su brda šuplja i ponekad skrivaju cijela jezera u sebi.

Neretva, glavna rijeka Hercegovine, ubraja se u ono malo rijeka u kršu koje u svome toku od izvora do ušća ni jedan jedini put ne poniru. Njen kratak tok oslikava burnu, promjenljivu borbu protiv svih pakosti krša. U početku, ona je plahovita i žurna u stalnom nastojanju da izbjegne sve zamke krša sa žednim prijetećim otvorenim ždrijelima. U ovoj žurnoj potrazi za sigurnim koritom Neretva luta i mijenja pravac, a da se nije primakla bliže moru. Tek kod Konjica, osnažena s nekoliko pritoka, postaje znatno sigurnija. Dobrim dijelom toka, brda je više ne stješnjavaju, pa se tempom gotovo mirne rijeke provlači ispod svodova lijepog starog kamenog mosta u Konjicu.

Tek kad se sjedini s Ramom, Neretva pokazuje svoju stvarnu snagu i cilj, pa u oštrom zaokretu stremi prema jugu i moru. Ali kao da njena sudsina još nije riješena. Krševita brda opet je počinju pritisnati. Svojim teškim kamenim bokovima brda je pritišće, pa se često čini kako će im uspjeti da je silom stjeraju u tajanstvenu nutrinu. Željeznica i put, koji se provlače kroz usku dolinu, traže na opasnim suženjima utočište: željeznica u mračnim tunelima, a drum u zavojima. Kad putnik pomisli da će brda konačno zdrobiti Neretvu u ništa, opazi da voda opet sebi stvara prostor, sva zapjenušana od silnog truda. Katkad se pak čini da će se Neretva predati. Na pojedinim mjestima postaje uska i malodušna, a valovi udaraju u kamenje lagano i bez snage. Na ovakvim mjestima krš možda i uspije progutati jedan dio vode u nepoznate dubine, ali pošto mu to u potpunosti ne uspijeva, krš je nakon određene udaljenosti zlovoljno povrati i Neretva, ojačana nastavi silovito teći.

Brda konačno sa obje strane rijeke odstupaju kao da hoće da puste neretu da teče u punoj snazi, slobodna. U ugodnom vijuganju ona je sebi u prostranoj ravnici Bijelog Polja sigurno korito izdubila.

Ali, popuštanje brda bila je samo podmukla igra, jer uskoro ona se opet čvrsto jedno do drugog primakoše za jedan novi snažan poduhvat ove rijeke. S desne strane isprijeći se naprijed brdo Hum kao sigurna prepreka da će Neretva ovdje konačno biti

uhvaćena. Ali ni tu rijeka ne izgubi povjerenje u svoju snagu i prihvati borbu. Ona se probija čas lijevo, čas desno, da od svog toka odbije pritisak brda, i upravo tamo gdje su je brda htjela sasvim stijesniti, rijeka je u očajnoj borbi u kamenje zasijekla duboke bolne rane, da su brda konačno odustala od svoje namjere.

I sada Neretva ima na ovom mjestu lijepo borbeno držanje. Nemirno tjera ona svoju vodu kao da će ponovno valjati teško kamenje i premještati kamene blokove. Ma gdje da čovjek iz mostarskih sokaka sidje na obale Neretve, na svakom mjestu neretva pruža raznoliku sliku čudno satkanu od najživlje energije i bajkovitih snova, i tamo gdje se rijeka najuže i najdublje stijesnila, ovo čudesno primicanje obala odražava se u veselom, finom luku Starog mosta.

Od Mostara, naniže, brda su daleko po strani i poslije velikih zaokreta udružuju se opet tek kod Bune, i tako potpuno zaokružuju ravno i donekle plodno Bišće. Ovo ogromno korito, pretpostavlja se, bilo je nekad jezero, koje je moglo dopirati sve do Bijelog Polja na sjeveru.

Otjecanje jezera vjerovatno je korito sve jače dubilo, dok nije potpuno isteklo i na njegovom kraju Neretva je tražila svoj put do ušća.

Ovdje se ne dobija više dojam da će je brdo ponovno savladati. Brda nisu tako visoka i neretva šumi izmedju strmih obala široko i valovito. Kod Počitelja ona ublažava tok i pravi svjetlo ogledalo da uhvati ljepotu ovog starog kamenog gnezda.

Od Gabele naniže rijeka potpuno otromavi, dijeli se brzo, kolebajući se, u više rukavaca pretvarajući okolno tlo u močvaru. Njeno ušće u more moralo se regulirati jakim nasipima. Močvarno tlo oko Gabele sa gustim ševarima i zaštićenim guštarima pruža takvo lovište da lovac ljepšeg ne može poželjeti. Mikad neću zaboraviti sliku jednom poručnika kojega sam jednom pratio tamo u lov. On je spuškom u ruci, lovačkom torbom skopčanom oko vrata, s remenom oko kukova, zagazio vodu sasvim gol i tu se u ševaru skrio. Ja bih katkad čuo prasak i vidio bijeg ptičnjeg jata prema nebu. Nakon jednog sata, lovac se vratio. Njegov gornji dio tijela bio je bakren od žestokog sunca, a oko kukova je nosio tešku šarenu pregaču od divljih labudova, gusaka, pataka, čaplji i druge vodene divljači.

Neretva je divlja rijeka i zadugo se neće dati ukrotiti. U poredjenju s drugim rijekama ona je prema ljudima upravo neprijateljska. U svom gornjem toku, ona je kao najgora alpska bujica i neprestano prijeti poplavama i uništeljem. U srednjem toku, a naročito u Mostaru, opasnost od poplave nije tako velika. Tu je Neretva vlastitim naporom iskopala sebi tako duboko korito izmedju raspuklih stjenovitih obala, da ih ljudska ruka ne može regulirati. Neretva se odupire služiti ljudima. Usljed nepostojanosti rijeke, do iskorištavanja vodene snage još nije došlo. A kad bi se koji čamac usudio otisnuti na njene valove brzo bi se razbio o kamene blokove što leže u njenom koritu. Čak ni za plavljenje drva Neretva nije pogodna. A kupanje u njenoj hladnoj vodi u Mostaru nije ni u najvrćim mjesecima preporučljivo.

Uzvodno, Neretva je preko cijele godine tako hladna da je ljudima i u tropsko ljetno vrijeme uskraćena blagodat rashladjivanja u njoj. Mnogi koji su neoprezni, pa se za vrijeme ljetne žege dadu namamiti da se okupaju u vodi, plate to često srčanom kapi. A divne pastrmke koje zelena voda Neretve skriva u velikom broju, postaju u dubokoj hladnoći tako okretne i budne da ih je teško uloviti. Najzad u donjem toku gdje je

težaku, ribaru i lovcu od znatnije koristi, ona vrlo često kažnjava ljudе opakom groznicom.

Ali sve ove poroke Neretva bogato nadoknadijuje svojom ljepotom, jer lijepa je ova rijeka, lijepa kao i sve u prirodi što je slobodno i neukroćeno.

IV – STARI MOST

Dijelovi grada s obje strane Neretve povezani su jednom ulicom, koja na Novom mostu (Odnosi se na most na Musali čija je gradnja započeta početkom 1873.g. Zbog brojnih neprilika u hercegovini u to vrijeme gradnja mosta se prekida i most je dovršen tek 1882.g. Bio je poznat pod nazivom «Novi most» inače most je u to vrijeme nosio naziv Most Franje Josipa «Franz Josefs – Bruecke») prelazi preko rijeke. Razumije se po sebi da je ovaj željezni most čvrst i siguran pa više ne bih htio o njemu ništa ni da reknem. Sličnih mostova svaki je čovjek vidio na stotine. Uvijek iste traverze, isti zakivi, a oblik rijetko takav da zapne za oko.

Ali u Mostaru ima još jedan drugi prijelaz preko Neretve, Stari most, dragocjeno zdanje od kamena, koga se nikad ne možemo dovoljno nagledati. U jednom jedinom ljupkom luku nadvio se ovaj most iznad riječne dubine. Na njegovim prilazima stoje stare, tamne kule. Put preko mosta vodi bez stepenica gore i dolje, strmenije nego stepenasti put preko Rialta u Veneciji. Kome brojčani podaci olakšavaju predstavu, neka mu služi znanju: raspon luka iznosi gotovo 18 m., a visina vrha mosta nad uobičajenim vodostajem oko 20 m.

Mnogi ga nazivaju «rimski most». Medutim, on ne potiče iz vremena rimske vlasti, nego su ga u njegovom sadašnjem obliku tek u XVI vijeku podigli Turci. Prije toga obale su bile povezane samo jednim nesigurnim drvenim mostom. O ovom drvenom mostu i o kamenom mostu koji je bio podignut namjesto njega, čuveni geograf i istoričar Mustafa ben Abdela Hadži Kalfa (umro 1658.g.) napisao: «Pošto većina bašča leži s one strane rijeke, nekad se moralo preko nje prelaziti po velikom lančanom visećem drvenom mostu, koji se, jer nije imao stubova, ljalao tako da se samo uz smrtnu opasnost preko njega išlo. Tada zamoliše stanovnici sultana Sulejmana da im sagradi most od kamena. Ovaj pošalje neimara Sinana koji poslije razmišljanja izjavlja da je nemoguće ovdje sagraditi most. Od toga se tada odustalo. Kasnije jedan vješti mjesni stolarski majstor zajamči da je zamisao izvodljiva i most bi napravljen... jedno umjetničko djelo koje divljenjem ispunjava sve neimare svijeta. Most je sagradjen godine 974. po Hidžri (prema našem računanju vremena oko godine 1566.)».

Jedna stara narodna pjesma, inspirirana legendom, opijeva postanak kamenog mosta: odvažni majstor Rade zida odavno most; svaki put most mu se obruši. Najzad upita vilu iz Podveležja za savjet. Dobroćudna vila reče mu da mora najprije umiriti vodene duhove, jer je zidanjem mosta navukao na se njihovu srdžbu. Ona mu savjetova da radi umirenja neretljanskih duhova uzida u temelje mosta jedan ljubavni par. Rade postupi po savjetu i zidanje mu odmah uspije. Godine 1087. po Hidžri (1677.g.prema našem računanju vremena) most je bio popravljen pod sultanom Mehmedom IV.

Usljed velikog prevoženja robe, prelaza trupa i uopšte uslijed povećanja saobraćaja, most je u početku okupacije bio u velikoj opasnosti. Tada je radi rasterećenja podignut novi željezni most. Poslije njegovog otvaranja, upotreba Starog mosta bila je svakom vozilu zabranjena. No u najvećoj opasnosti bio je Stari most nekoliko godina prije okupacije. Prilikom jedne poplave voda je nosila stabla i grmlje, zadržavala ih pred lukom mosta i tako samoj sebi presijekla put. Medutim, našao se jedan odvažan

čovjek, Anto Ančić, koji je most pravovremeno spasio. On se s ruba mosta spustio na konopu i služeći se sjekirom i motikom otvorio slobodan put zaustavljenoj vodi.

Zaista, ako kome od hitnog puta u Mostar preostane ma i jedan sat slobodnog vremena, taj treba samo ovo da učini: da požuri do Starog mosta, do mjesta gdje se Radobolja ulijeva u neretvu. Odatle treba da baci pogled gore u visoki luk mosta očima uprtim kao što je, možda, jedan put gledao jedne sretne noći zvijezde na nebu. I isto tako on mora pogledati sliku, kojoj ovaj most na tako divan način čini okvir. Tada neka izadje gore i neka se sagne preko ruba mosta i pogleda u vodu. Tada će mu usne, možda, sa veseljem početi da govore stihove Hofmanstala (Hugo Hofmannstahl [1874 - 1929] pjesnik, esejist, pripovjedač i veliki dramatičar bečke moderne, spada u najznačajnije austrijske pisce. Bio je veliki prijatelj Roberta Michela):

To me ne prolazi još od djetinjih snova

Ja moram s mosta motriti u dubinu

I sa nadjačanom stvarnošću doživjet će ljepotu ovih stihova. Ili će osjetiti i misliti nešto drugo, nešto duboko intimno. U svakom slučaju bit će to za njega trenuci koji će se usijeći u pamćenje njegovog života kao vedri snovi u tami noći. Najzad brza će voda ponijeti njegov pogled na čudno razdrobljene obale i tada će se njegove oči podići na smjelo izvučenu crtu Huma i u prebogatom uživanju uhvatiti sve pojedinosti ovog posebnog trenutka. I kad se okrene, slika koju je video dolje u visoko presvodjenom okviru mosta, proširit će se pod slobodnim nebom do brda Stolac, pa i dalje do dalekih sivih brda. Za sva vremena on će ove slike sačuvati u svojoj duši.

Ko ima dovoljno vremena, taj će se često vraćati na ovaj most. On će htjeti da ga vidi i onda kad poslije sušnih perioda samo koritom (na dnu) protječe splasnula zelenkasta rijeka. Pri niskom vodostaju monumentalnost mosta najjasnije dolazi do izražaja, a obale rijeke u čudnoj nagosti izgledaju kao ogromna kamera tjelesa izašla nestvarna iz kupatila. Gledajući duboko u rijeku pod sobom, možda će za časak zaboraviti na silu teže i osjetiti radost kao da leti nad ovim ponorom poput ptice kroz zrak. Međutim, kad se daleko u brdima snijeg topi i kad južnjak s mora doneće kišne oblake, tada valovi rijeke Neretve nabujaju kao da čeznu da pomiluju luk mosta. No, kad neretva nabuja tako da da joj se sa ruba mosta može izbliza pogledati u lice i u njemu jasno raspoznati razjarenu igru srditih crta, čovjeku se učini iove da se duhovi rijeke kaju, što su se nekad zadovoljili žrtvom uzidanog ljubavnog para.

A za hladnih mjeseci ovdje se susreću galebovi, koji svake godine uzvodno dolaze da bi ovoj gradjevini, koju izuzetno poštjuju, odali počast.

Dolje na ušću Radobolje plašljivo skakuću jedan pored drugoga i gledaju sa pobožnošću gore prema kamenom luku mosta; ili se podižu u let i započinju svoje neumorno bijelo blješteće kruženje oko svog čudnovatog luka mosta, čija ih ljepota, čini se omamljuje. Pokušavali su ljudi dosta često da ispitaju da li su ove ptice sasvim zaboravile na svoje životinjske potrebe. Tu u blizini čaršije se kupi komad običnog kukuruznog hljeba i vrati na most, hraniti galebove. I zaista oni sad dodju, nakon što su već mnogo sati potpuno propustili potražiti hranu, savladani gladju, i hvataju bačene im mrvice hljeba. Oni ih hvataju u letu, gotovo iz ruku, ili izvodeći iznenadjuće vještine letenja, da bi se u letu dočepali tih komadića: oni lete ispred bačenih mrvica prema dubokom bezdanu i hvataju ih tek dolje u najbržem padu, ili se u letu spuste do mrvica hljeba kao gurnuti dolje nekom tajanstvenom silom i u

posljednjem trenutku uhvate ih, još suhe, da bi u vodi skvasili samo vrhove krila. Neki od njih izgubljeni, skupivši svoja duga lepršava krila, sjede poput male svijetle ptice na zelenoj vodi neretve i zaranjajući glave za hljebom. Možda se nekada i dva galeba, naslonjeni ledjima jedan na drugoga, naglavačke spuštaju za jednim komadićem, pa se čovjek prisjeti u most uzidanog ljubavnog para, kao da bi to lijepo spuštanje para galebova moglo imati s tim neku dublju vezu.

Jedanput sam stajao na mostu i gledajući let galebova morao misliti o ovome.

Možda ptice ne vide u visokom rasponu luka mosta ništa drugo do ogromnog okamenjenog galeba. Prije u davna vremena letio je jednom ovaj galeb prvi put iznad ovok komadića zemlje i upravo ovdje bijaše toliko obuzet ljepotom ove flekice na zemlji, da je u letu zastao i u divljenju i sam zaboravio skupiti krila, pa se tako dodirujući vrhovima krila obale Neretve okamenio.

Isto tako, kako se u nekim zemljama ljudi mole idolima, koji nisu ništa drugo do njihove fantastično uvećane slike od kamena, možda i ove ptice u Starom mostu Mostara poštiju svoga boga, jer most, u stvari, može pobuditi privid velike sive ptice koja u lakom letu vrhovima krila dodiruje obale Neretve.

Tek poslije podne, kad ih rastjera hladna sjena brda Huma, galebovi napuštaju Stari most, da bi slijedili zrake zalazećeg sunca u sve više i više visine.

Čini se tada kao da su se večernji sunčevi zraci u svojoj posljednjoj igri zgusnuli u živa bića, a oni uronili u sjenu, nisu u svome sivkastom bjelilu gledano, prema tamnom sivilu krškog obronka, ništa drugo, do treperavi odsjaj snježno svjetlucavog zaledja Velež planine i prenja.

Toliko su oni u svome kruženju daleko od zemlje, da nikome neće pasti na um da pokuša da ih namami ovamo dolje, mrvicama hljeba.

A možda ovo kruženje u visinama na neki način i važi samo za lijepi Stari most Mostara.

V – RADOBOLJA

Sva svoja zla Neretva obilno nadoknadije svojom ljepotom. Ovo moramo naglasiti da bismo ublažili dojam njenog neprijateljskog držanja prema ljudima. Međutim, sve čime bi Neretva svojim stanovnicima mogla obilno koristiti, a što im uskraćuje, stostruko nadoknadije jedna druga rijeka koja predstavlja neprocjenjiv blagoslov za grad. To je jedna mala riječica što izvire nedaleko od Mostara i poslije kratkog toka u gradu, ulijeva se ispod Starog mosta u Neretvu. Zove se Radobolja. Izvor Radobolje pruža sliku raskošnog obilja. Neočekivanom punoćom izvire dragocijeni izvor iz brda. Najprije stremi okruglim valovima u visinu. Na jednoj strani nailazi na golem brdski bedem, mnogo puta viši nego li voda iz izvora može doprijeti, pa tada traži svoj put u suprotnom pravcu i nalazi slobodnu dolinu što vodi prema Mostaru.

Uvijek se mislilo da riječica Radobolja otiče iz Mostarskog blata, jednog jezera koje leži zapadno, visoko usred brda. Mostarsko blato je u zimskim mjesecima svježe, bistro jezero s prostranom površinom. Pod sunčanom hercegovačkom žegom smežuraju se njene obale brzo kao i lišće na lozi po njenim obroncima. Lišće se smanji da bi plemeniti grozdovi na čokotima mogli na suncu sazrijeti, a jezero se smanji toliko da bi seljaci na svojoj zemlji mogli brzo zasijati i požnjeti prije nego voda novom snagom nadodje. Od jezera ljeti preostane samo jedan dio močvarne zemlje, kroz koji teče riječica Lištica. Ova se gubi u brdu i ponovno pojavljuje pod brežuljkom prema Bišću kod Jasenice, gdje potom utječe u Neretvu.

Tako Mostarsko blato ima već jedno otjecanje i kad bi imalo više od jednog, ova mala močvara tu gore u brdima, na bi doista nikad sakupila toliku vodu koliko preko cijelog ljeta istječe iz vrela Radobolje. Ne preostaje ništa drugo nego da vjerujemo da iza strmog stjenovitog bedema leži skriveno veliko neiscrpno jezero, koje svoju čežnju za svijetlim danom ublažava time što kroz ovu malu pukotinu neprekidno u jakom izbijanju u prirodu tjera svoju kristalnu gorsku vodu.

Odmah ovdje na vrelu vodovod hvata potrebnu vodu i preko cijele godine bogato snabdijeva Mostar pitkom vodom. Ipak, još dosta vode preostane za korito Radobolje da, čak, i usred ljeta ne presahne osvježavajuća kupka bogata pastrmkom, niti zastanu kotači mnogobrojnih mlinica.

Dolina Radobolje zvala se od davnina zabavnim vrtom Mostara. Ova plodna dolina s bogatim drvećem po svojoj raznolikoj ljupkosti potpuno zaslužuje ovaj naziv. Čovjek osjeća dvostruku radost što ova bašča raste i buja, jer je na obje strane opasana visokim brdima, na čijem sivom, pustom kamenju uspijeva malo zelenila.

Kroz ovu dolinu treba prošetati kad u proljeće behar zaspje bedeme i na zdepastim smokvinim granama, ne obazirući se na lišće, počinju izurastati mali plodovi, dok drugo drveće još bojažljivo zadržava svoje pupoljke da procvjetaju. Ili nešto kasnije, kad se lišće počinje odijevati u rano zelenilo i vatreni cvjetovi šipaka počinju pucati, dok se iz gustog žbunja čas ovdje, čas ondje čuje pjesma slavu – uspomena na takvu šetnju ima doista sličnu snagu, tako jaku i prijatnu, kao uspomena na vrijeme kad se bilo vrlo mlado i zaljubljeno.

Uz obale Radobolje cijelim njenim tokom protežu se plodne bašće sve do duboko u grad. Tu se rijeka račva u više rukavaca i pušta da je usmjeravaju u još mnoge kanale kako bi natapala plodne povrtnjake. U ovom baštenskom predjelu može se posmatrati osobeni baštovanski rad Mostaraca. Mostarski vrtlari ne savijaju naporno ledja da bi mogli rukama raditi zemlju. Oni čuče u svojim čakširama sasvim nisko i blizu biljaka, da njihov način rada nikako ne čini dojam da bi ih mogao zamoriti. Tada, možda, jedan dotjera preko uske medje, između dvaju lijeha, malo magare, natovareno dvjema vrećama. Vreće se odriješe, a ovčije djubre se iz njih pažljivo rukama tazmetne na jednom dijelu bašće. Magare stoji na uskoj medji i čeka. Iako mu se ne čini preteško, gleda da desno i lijevo okuša kakvo je bilje. Ili se može vidjeti kako neki vrtlar, poput djeteta kad se igra, radi da prepriječi put vodi u jedan žlijeb i usmjeri je na odredjeno mjesto. Svi ovi radovi kao da ne zadaju nikakvu muku – sve se odvija na lagan način, poput igre.

U posljednjem dijelu svog toka Radobolja obavlja najviše posla, mora staviti u pokret mlinice i da tabacima učini razne usluge. Ona teče kroz lijepе visoke i niže kamene čuprijice, iščezava u rupama, istječe iz tamnih kamenih svodova poluonorulih kuća i ruši se čas ovdje, čas ondje, u gizdavom pjenušavom viodopadu. Zaista, čovjek lako zaboravi da se nalazi usred grada i misli da se zatekao negdje u nekoj ljupkoj divljini.

Takvo je spajanje Radobolje s Neretvom. I pored njene uslužnosti, Radobolja tu teži biti nalik Neretvi. I doista, i pored velike razlike, naći ćemo mnogo srodnosti medju objema. Moglo bi se reći da veličanstveni barok neretve, Radobolja pretvara u ljupki rokoko.

VI – NAROD I VJERA

Iliri, Autarijati, Kelti, Rimljani, Istočni Goti – jedan narod smjenjuje i potiskuje drugi na vlasti. Tek Južni Slaveni, Srbi i Hrvati, koji se useljavaju u VII vijeku, ostaju stalni stanovnici zemlje. Pa i kad zemlja padne pod tudju vlast, oni stoje čvrsto na grudi. Čak i kad su Turci zavladali Hercegovinom, Slaveni se nisu dali potisnuti. Istina jak priljev orijentalne krvi ulazi u njihovu rasu, čime se stvara zaseban rasni ogranak, ali sve u svemu narod ostaje južnoslavenski.

Slaveni su došli kao neznabotci i nastanili se u ova područja, jednako udaljena od Rima i Bizanta. Dodjoše odmah katolički misionari iz Dalmacije i bizantski misionari sa Istoka i obratiše narod u Kristovu vjeru. Otada nastade prvi rascjep u vjeri ovoga naroda.

Jaz izmedju katoličke i pravoslavne vjere produži se osobito u XII vijeku kad je srpski princ Sava prema uputstvima svojih učitelja grških monaha reformirao crkvene prilike srpsko-hrvatskih zemalja. Pod utjecajem srpskih knezova, pod čiju je vlast zemlja više puta padala, istočna vjera jačala je sve više i više. Katolici su se mogli održati samo oslonivši se na susjednu Dalmaciju.

Odvajanjem sekte bogumila, nastade ponovno rascjep u istočnoj vjeroispovijesti. (Vjera ovih sektaša nastala je u kršćanskoj zajednici Perzije. Glavno sjedište vjere bio je grad Patara u Maloj Aziji, po kome su se privrženici ove vjere prozvali patarenima. Svećenik i reformator, jeremija Bogumil, približio je patarensku vjeroispovijest istočnom obredu, a njegovi pristalice prozvaše se tada bogumilima). Vjerski zagriženi bogumili postadoše tako moćni da su čak i vlast nad zemljom postigli. Bosanski kraljevi i svetosavske vojvode predjoše na ovu vjeru. Posljednji tragovi bogumilske vjere opažaju se još sve do kraja prošlog vijeka. Ali po sjećanju naroda oni stari moćni bogumili žive još i dalje. Priča, pjesma i praznovjerje osiguravaju im neprolazan život. Uspomenu na njih održavaju čudno fantastični ogromni bogumilski nadgrobni spomenici na raznim mjestima zemlje, čije samo nijemo postojanje izgleda da je rječiti dokaz suverenosti bogumilskih vremena.

Katolička vjera bila bi sigurno potpuno potisnuta da papa Honorije II nije godine 1208. poslao u zemlju oce franjevačkog reda, koji svojom vjerskom zagrijanošću i djelotvornom ljubavi postigoše velik utjecaj u narodu.

U XV vijeku dodjoše Turci. Većina patarena, mnogi pravoslavci i katolici, predjoše iz nužde na islam. Oni katolici koji su ostali vjerni svojoj vjeri, odseliše se postepeno u Dalmaciju i zatražiše zaštitu Mletačke i Dubrovačke republike. Tada se najzad osvajač zemlje, Mehmed II, poboja da zemlja odveć ne opusti i fermanom obeća katolicima svoju visoku zaštitu. Njegova ugovorna povelja (ahdname) čuva se i danas u manastiru u Fojnici.

Islam je stoljećima bio vladajuća vjera. I katolici i pravoslavni morali su često izdržati teška vremena. Jedina uporišta kršćanske vjere bili su manastiri katoličkih franjevaca i pravoslavnih vasiljanaca. Katolicizmu je bilo najgore u XVI vijeku. Neprestani ratovi sultana s papom, s rimsко-njemačkim carevima i s Venecijom, kao zaštitnicima katoličke crkve, imali su za posljedicu da su i katolici u Hercegovini, i pored ugovornog pisma mehmeda II bili izloženi čestim progonima.

Otkako su franjevci došli u zemlju, cjelokupna katolička služba ostala je u njihovim rukama. Sad je, čak, i biskupska stolica popunjavana iz njihovih redova. U teškim vremenima kršćanskih progona vršenje dužnosti bilo je samo tako moguće što su svećenici izbjegavali da se ističu svojim odijevanjem. Još danas franjevci u hercegovini nose brade i često glavu pokrivaju orijentalnim fesom.

Ni pravoslavcima nije uvijek išlo najbolje. No, okolnost da je poglavar njihovog sveštenstva bio u turskoj rezidenciji i da se na ovog moglo utjecati lakše nego na papu u Rimu, donosila im je uvijek neku prednost.

Preokret u korist katolika nastao je istom pod kraj XVIII vijeka, a naročito u XIX vijeku. Tada sultan nije više vodio rat s moćnim katoličkim knezovima, nego najviše s pravoslavnim Rusijom. Pa i Crna Gora se podigla. Tada su pravoslavni bili politički sumnjivi, a katolici su podupirani. Godine 1847. ustanovljena je u Mostaru katolička biskupija. Naravno, sjedište biskupa nije bilo u samom gradu nego u jednoj skrivenoj uvali na periferiji grada, u Vukodolu. Tek u ovo vrijeme mostarska župa bila je odvojena od prastare gradačke parohije i isto tako smještena u Vukodol. Godine 1862. katolička župa se premješta iz Vukodola u grad gdje je istovremeno započeto s gradnjom nove franjevačke crkve, za koju je i sultan dao prilog. Prva sveta misa u novosagradjenoj crkvi služila se 7. marta 1866.g. Uz crkvu je godine 1892. podignut i veliki franjevački samostan.

Gotovo u isto vrijeme, godine 1873. i pravoslavni su sazidali svoju novu sabornu crkvu na obronku brda Stolac.

Medjutim, izgledalo je kao da je poboljšanje stanja za katolike došlo prekasno, kao da ih poslije mnogobrojnih nedaća nove povoljnije prilike nisu mogle ohrabriti. Sent Mari, koji je dugo vremena bio u Mostaru činovnik francuskog konzulata, pisao je malo godina prije okupacije: izgleda da je bog pravoslavnim u Hercegovini dao zemaljsko carstvo, a za sirote katolike zadržao ono na nebu.

Stvarno je u Hercegovini mnogo zemaljskog blaga prešlo u posjed uvijek okretnih pravoslavnih, a katolici su se zadovoljavali time da budu siroti težaci i zavisni radnici. U posljednje vrijeme i katolici su postigli znatan napredak, osobito kad su se politički ujedinili u jednu jaku stranku.

U dugo tursko doba, muslimani su bili uvijek oni koji su vladali. Njima je gotovo isključivo pripadala sva zemlja; trgovina je velikim dijelom išla kroz njihove ruke i najzad, upravljujući i uživajući mnoga vakufska dobra, očuvali su veliki utjecaj.

Muslimani Hercegovine nisu porijeklom orijentalci, nego su autohtono stanovništvo koje je prihvatiло islam, vjeru osmanlija koji osvojiše njihovu zemlju. Ovaj susret imao je za posljedicu jednu ljudsku vrstu, koja je u mnogo čemu nadmoćnija čistoj osmanlijskoj rasi.

Mostarski muslimani većinom su visoki i kršnog stasa. Temeljita ljepota njihovih glava morala bi oduševiti ili u očaj dovesti svakog portretistu. Lice im je većinom usko i dugo, čelo vrlo visoko, nos smjelo savijen, a oči duboke i sjajne. Najčudnije na tim licima je ipak to da starenje ne uništava njihovu ljepotu, nego sa svakom novom borom dovodi do karakterističnosti. Naravno da ovo važi samo za muškarce. O ženama se ne može uopće dati mišljenje, jer se one ne mogu vidjeti. Ako bi se zaključivalo po izgledu djevojčica, koje svoja vosku slična nježna lica finog profila sa

velikim sanjalačikm očima, oivičenim dugim trepavicama, još ne pokrivaju, moralo bi se pretpostaviti da će mnoge postati preligepe žene, koje će, doduše, uskoro ocvasti.

Od duge vladavine svojih predaka hercegovački musliman zadržao je u sebi duboko urodjen ponos. Ovaj ponos udružio se sa izrazitim osjećajem takta tako da južnoslavenski musliman pruža krajnje simpatičnu pojavu. Vjera ima odlučan utjecaj na njihov način mišljenja i djelanja. Vjera je čak u svim životnim situacijama gotovo jedini putokaz. Pa zar nije svo ranije školsko obrazovanje zapravo ništa drugo do poimanje Kur'ana. Ove ljudi ne može ništa tako uvrijediti od povrede njihovih religioznih osjećanja. Uz odgovarajuću obazrivost može se lako s njima živjeti. Jer i pored svog ponosa, oni su u isto vrijeme čedni i miroljubivi, a prije svega u svakom pogledu pošteni pa i u mržnji, kojoj se cijelim bićem predaju. U općenju su ozbiljni i na svoj način otmjeni, a ne vole galamu, ni viku.

U svemu što musliman čini i radi, ispoljava se najveće samozadovoljstvo i pouzdanje. Prema svim stvarima i postupcima koji ga se ne tiču, pokazuje absolutnu ravnodušnost. Jedan musliman koji sjedi presavijenih nogu i gleda u svijet kao da je negdje daleko u vilinskoj zemlji, pruža sliku nesumnjive zemaljske sreće. No, postoji viši stepen ove posmatračke sreće: potegnuti u se mirisni dim cigarete, polako srknuti kafu iz fildžana i udobno dim ispustiti. Satima se musliman može odavati ovakvom stanju bezuvjetnog mira duha i tijela, ovom predavanju sebe carstvu beskrajnosti. Ovo stanje oni zovu ćeif.

Novotarijama, musliman je bio oduvijek nesklon. No ovaj konzervativizam sada iščezava, jer novo budjenje struji kroz cijelu Aziju, a osobito kroz svijet muslimanski. A muslimani Bosne i Hercegovine, koji u svojoj novoj velikoj domovini nalaze dobre uvjete za slobodan razvoj, a da ga ne moraju prethodno izboriti, kao njihova subraća u vjeri u Turskoj i Aziji, bit će ubrzo uz tako neiskorištenu visoku inteligenciju daleko ispred drugih islamskih plemena.

Intimni život muslimana velikim dijelom je zatvoren pogledima stranaca. Svakako se mogu posmatrati njihovi vjerski obredi po džamijama i njihovi pogrebi. Isto tako i ašikovanje muslimanske mladeži dostižno je strancu. Petkom, njihovim prazničnim danom, mnoge dražesne scene mogu se pratiti. Tada mlade djevojke stanu na prozor sa gusto postavljenim mušepcima, ili iza odškrinutih avlijskih vrata, da tako zaštićene primaju posjete mladića koji svakako moraju ostati na sokaku. Razmjenjuju se samo ljubavni pogledi, ili se vode čudnovato iscifrani ljubavni razgovori; kada flert uznapreduje, mladić dobija kroz odškrinuta vrata jedan prst voljene, ili, čak, cijelu ruku. I na sličan način se nastavlja ljubavna igra sa odbijanjem ili pristankom.

Život u porodici uslijed nepristupačnosti ostaje strancu potpuno zatvoren. Da spomenemo ovdje neobičnu činjenicu da muslimani Hercegovine gotovo bez iznimke žive kao monogami. Riječ «harem» ne označava kod njih ženske odaje, nego groblje (svetilište).

Stranac, dodje li u Mostar, sigurno bi se radovao kad bi po raznim nošnjama koje sretne po sokacima, mogao raspozнатi plemensku i vjersku pripadnost. Najlakše je razlikovati ženu jednog muslimana, jer ona van kuće drži lice uvijek prekriveno. Žene mostarskih muslimana to čine vrlo temeljito. Bilo zimi, bilo ljeti, one uvijek nose svoj dugi, tamni, postavljeni ogrtač, feredžu, kojom su prekrivene od glave do pete. Kroz otvor izmedju dva kraja marame koju nose preko glave, mogu vidjeti put, a i ovaj uski otvor je najčešće skriven iza šarenog vela. U ovoj nošnji koja je za Mostar tipična,

one lako pobudjuju dojam kao da su kukci koji idu uspravno. Ispod feredže žene su bogato obučene. Ječerme i dimije su većinom od svile, a često uz to i fermen, zlatom i srebrom izvezen.

Kršćanke – varošanke – nose isto tako dimije. Ove dimije su privid, one su, u stvari, ženske sukne, koje se iz higijenskih razloga i pristojnosti te zbog bure i praštine ljeti vežu iznad stopala, pomoću traka, čvrsto uz nogu. Ječerme su većinom iste boje kao i dimije. Starije žene nose tamne boje, mladje svjetlige i šarene. Siromašnije žene nose na nogama nanule. Na remenu iznad rista visi djon s advije visoke drvene potpetice. Ove drvene papuče potiču nevjerovatno koketan hod.

Žene sa sela su sasvim drukčije obučene. Njihova nošnja mora biti podesna za hodanje i po najžešćoj buri i preko kamenitih nizbrdica sa trnovitim plotom. Sva je od gustog sukna koje sam etkaju od ovčije vune. Uske hlače, a preko njih zubun, koji je do pojasa raskopčan, a da ne bi smetao pri hodu isti se najčešće zabaci pozadi i krajevi mu se zataknu za pojasa. Neke seoske žene ne nose kaput nego sprijeda okače usku crnu krpu poput pregače. Ječerma je obrubljena crvenim gajtanom, zlatom i srebrom izvezena. Pojas zatvaraju sprijeda velikom srebrnom šnalom. Na nogama nose kao i muškarci mekane opanke. Ljeti teške vunene zubune zamijene lakšim od domaćeg prozirnog lanenog platna, a na glavu meću bijele čipkaste jašmake koji, pripeti za kosu, ovlaš padaju niz ledja.

Sve se žene rado kite zlatom i srebrom, merdžanima, biserom, koraljima, a i dragim kamenjem. Čak ni siromašne ne odstupaju od toga i stavljaju na sebe lažan nakit i lažne novce. Osim velikih pafta na pojasevima, seljanke imaju još bezbrojno srebrno prstenje na prstima i kovane novce u kosi i oko vrata. Isto tako su kod njih vrlo omiljeni veliki lažni koralji. Žene muslimanke nose većinom vrlo skupocjeni nakit. Najmilija gizda je niska dukata ili manjih zlatnih rušpa, ravnomjerno stavljena oko fesića. Već male djevojčice imaju ovakav nakit od zlatnog novca ili veliki počešnjak, koji im visi na čelu ili oko vrata. Niske bisera, široki halhalli i velike naušnice rado se nose. Kod žena pravoslavne vjere vidi se katkad tepeluk, čudan ukras od bisera i novca usred skupljene kose.

Prikladnost ženske nošnje pokazuje se najjasnije kad je oštra bura. Tada evropski obučene žene izbjegavaju izlaziti napolje. Ali i muslimankama to pada teško. Njihove duge feredže uhvati vjetar tako kako da prijeti da će otvoriti široki prorez sprijeda i prisili ih katkad da se prislonе uza zid kuća, da se tako zaštite. Dimije na kršćanki vjetar priljubi sasvim uz tijelo, dok se na drugoj strani igra s laganom odjećom kao s plamenom. Ženama sa sela u odijelima od debelog sukna vjetar ne može naškoditi, kao ni kamenim brdima sa kojih silaze u Mostar. One samo zatvore oči, a vjetar klizne preko njih.

Muškarci nose čakšire, koje su im na listovima i bedrima prilično pripunjene, dok su im, naprotiv, oko kukova vrlo široke i pozadi vise kao vreća. Koporan i džemadan su od istog tamnog štofa kao i čakšire, svijetle ili šarene. Oko pasa nose crven pojasi, koji se više puta može obmotati, ili traboloz od šarene svile. Na nogama nose postule u obliku čuna, na glavi fes. Imućniji zimi nose dugi čurak.

Ovo je nošnja varošana. Seljaci nose odijela sličnog kroja, ali od teškog vunenog sukna. Mjesto pasa imaju većinom kožne silahe za oružje, u kojim, medjutim, drže samo razne predmete. Na nogama nose opanke, a na glavi fes, većinom bez kićanke, izbljedio i izgužvan. Dok u nošnji varošana orijentalna svjetla boja dolazi potpuno

do izražaja, izgleda da krševita brda podnose na seljacima samo takve boje, koje ne kvare harmoniju općeg sivila. Seljaci i seljanke nose zimi u kišovite dane još teške gunjeve od ovčije vune ili primitivne kabanice, u koje se zamotavaju kao djeca kad se igraju duhova.

Nije uvijek lako kod muškaraca razlikovati način nošnje po plemenskoj pripadnosti. Najsigurnije se mogu raspoznati oni pravoslavni koji nose srpsku nošnju, često bogato izvezenu i koji ne nose fes, nego nisku, okruglu zavratak. Kod ostalih pravoslavnih, kod katolika i muslimana razlikovanje je katkad moguće samo na taj način, da se ocjenjuju prema izrazu lica. U najviše slučajeva zelen pojас otkriva muslimana. Raspoznavanje je vrlo otežano i uslijed toga što je uobičajeno oblačenje na evropski način. Tako se mogu vidjeti čakšire udružene sa sakoom, ili, većinom kod Dalmatinaca, džemadan sa dugim hlačama.

Lako se poznaju muslimani duhovnog staleža: hodže, muftije i mujezini, softe, pitomci ruždija i medresa. Svi imaju široke hlače i džube poput kaftana, oko feas bijeli omotač – ahmediju. Svaki musliman koji nosi ahmediju od finog tkanja, vezenu zlatnožutom svilom, išao je već na hadžiluk u Meku. Po crvenim turbanima ne može se sigurno zaključiti da su nosioci vjernici islama, jer Hercegovci bez razlike na vjeru, radi bolje zaštite od studeni, omotavaju rado zimi topli crveni pojас poput turbana oko fesa.

I bijeli fes može se gdjekad vidjeti po ulicama. Nose ih Šiptari iz Albanije, koji ovdje žive kao halvedžije. Oni proizvode omiljeni orijentalni slatkiš – halvu. Ova bijela slatka masa mješavina je nišeste, meda ili šećera, brašna, jaja i mlijeka. Halvadžija nosi radi prodaje svoju halvu uz druge slatkiše na velikoj okrugloj tabli na glavi kroz sokake, ili pak uzme jedno mjesto na uglu ulice. Mnogi Arnauti nose još jedan mali kazančić sa tignjom za ugalj, u kome vare slatki salep, jedan uvarak od gomolja kaćuna. Medju djecom se najlakše razlikuju muslimanska; većina ima crvenkasto obojenu kosu – kanom, djevojčice osim toga i nokte na rukama i dlanovima.

U Mostaru ima i Cigana. Oni su se već u ranije vrijeme priključili islamu radi koristi, ali ih muslimani ne smatraju sebi ravnim, nego ih preziru i brane im pristup u džamiju. Doista, Cigani u neku ruku škode ugledu, naročito zbog prosjačenja. Prekrivene žene što prose od kuće do kuće, ili sjede na ulici s djecom u naramku, bez iznimke su Ciganke. Siromašnim muslimanima nije tako potrebno prosititi, jer dobivaju pomoć od bogatijih vjernika, a tako isto i od Vakufa. Pri strogom izvršavanju propisa Kur'ana od strane imućnih, ne bi ni bilo moguće da jedan musliman bude prinudjen da prosi.

Jednu sasvim zasebnu grupu čine davno doseljeni španjolski Jevreji (sefardi) koji se bave svakojakim torbarskim poslovima – trgovinom.

Medju mnogim Austijancima svih nacija, koji su se ovdje naselili, ima i Jevreja – eškenaza i protestanata. Tako je ovaj grad udomio mnogo religija. Zaista u pogledu raznolikosti narodnih plemena i vjera, Mostar je jedan od najznačajnijih gradova na evropskom tlu.

VII – DŽAMIJE

Katolici imaju svoj hram na desnoj obali neretve u baštenskoj četvrti grada. To je jednostavno zdanje, skromno ukrašeno iznutra i izvana. Pravoslavni su podigli svoju novu crkvu sa moćno izgradjenim kubetom, visoko na padini brda Stoca, kao da simbolizira vjersku vlast nad ovim gradom. Usporedimo li je s katoličkom crkvom, katolicima treba odati priznanje za njihovu skromnost, jer stvarno vlast nad gradom pripada bezbrojnim džamijama sa vitkim munarama. Zvuk kršćanskih crkvenih zvona tvrdo se lomi o kamene brijegove, a kad s munara mujezini pozivaju na molitvu, i kad se njihovi glasovi drhteći nad sivim kamenim krovovima pomiješaju, to dočarava muzički ugodnjaj kao da duša ovog grada zvoni.

Kao kvočke, kad svoje mlade skupljaju oko sebe, stajale su džamije u starom Mostaru. Munare su mogle s visoko ispruženim vratom sagledati jata svojih malih ptića – kuća. Ako ovi krovovi od velikih sivih ploča i tamne muslimanske kuće, koje rijetko kad s otvorenim prozorima gledaju na ulicu nego većinom samo kroz uske otvore, pružaju pravi ratnički izgled, ipak, posmatrajući u cjelini jedna takva džamija daje dojam najljepšeg zemaljskog mira.

Ali dodjoše Evropljani i medju sive muslimanske kuće, tako prisno srodne s pustim krševitim brdima, sazidaše visoke ružne gradjevine s crvenim krovovima od cigle – i harmoniju uništio. Mnoge džamije stoje sada stješnjene izmedju ozbiljnih visokih zidova, pa čak i njihove munare jedva da imaju slobodan pogled preko krovova. Samo posvećeni prostor njihovih harema osiguravao im je izvjesnu distancu od nesnosnog pritiska gradjevina.

Stranca koji sa željezničke stanice dolazi u grad, susrest će kao prva, Lakišića džamija. Pod priprostim dubokim kamenim krovom, ona bi gotovo izmakla pogledu, da nema svoju divnu munaru koja se lagano uzdiže pored dvije mlade topole. Njena čedna ljepota mnogom je strancu pružila prvi nagovještaj o dražima ovog divljenja vrijednog grada.

Isuviše stješnjena novim kućama, usred grada, stoji glavna džamija, Karadžozbegova. Ako razumiješ ili znaš promatrati svojim očima, možeš uživati u krasoti ove čudesne gradjevine.

Svjetla i vitka, diže se munara u nebo i nosi na laganom vijencu od kamenog ukrasa šerefu, sa koje mujezin vjernike zove na molitvu. Nad njom gore stremi toranj i na svom oštem vrhu ucrtava u nebo zlatan polumjesec. Ovu džamiju pokriva jedno široko kube, a tri manja kubeta presvodjuju prednji prostor. Kao pandan svjetloj munari uzdiže se na drugoj strani svoda jedan tamni čempres. Većina džamija imaju jedno ili više stabala, koja svojim zelenilom pružaju ljupku suprotnost kamenom miru sivih munara.

Na svojim granama udomljuju ova stabla ptice koje se predaju zaštiti svetog mjesta. Mnogim džamijama prednost daje jedna jedina vrsta ptica. Neću narušiti dostojanstvo Karadžoz-begove džamije ako odam da visoko u kruni njenog tamnog čempresa, stanuju bezbrojni vrapci.

Nedaleko od čempresa, u unutrašnjosti ogradnog zida stoji šadrwan, opasan starom rešetkom. Tu musliman pred svaki pobožni čin uzima «avdest». Sličan šadrwan imaju

mnoge džamije. Kod nekih voda teče samo iz kanalčića kroz ozidani žlijeb preko dvorišta. Svakako mora postojati neka prilika za ritualno umivanje - pranje Tamo pokraj kamenih korita, koja hvataju vodu iz šadrvana, ili otvorenih žlijebova čučnu vjernici i Peru lice, vrat, usta, ruke i stopala, da čisti stupe pred Allaha. I zvučno otjecanje vode u korita i žuborenje u kamenim žlijebovima stapa se s molitvom vjernika i sa glasnim kuisanjem mujezina. Kad iza toga utihnu molitve ljudi, za vrijeme dugih dnevnih časova ili preko cijele noći, u posvećenom tajanstvenom miru romori voda bez prekida svoju boguugodnu pjesmu, katkad uz pratnju šumećeg drveća.

Unutrašnjost džamije većinom je vrlo jednostavna jer vjera zabranjuje bilo kakve slike ili idolopoklonstvo. Izreke iz Kur'ana sačinjavaju najčešće jedini ukras po zidovima. Pod, na koji se obično stupa bez obuće, prekriven je skupim čilimima, na kojim vjernici za vrijeme cijele molitve klanjaju. Siromašne džamije zadovoljavaju se trstenim pleterom. U zidu prema Meki, u jednom udubljenju je mihrab gdje imam rukovodi grupnim klanjanjem. Lijevo od toga je ćurs, «govornica» sa koje se drži propovijed «vaz», a desno «mimber», mjesto sa kojeg imam petkom drži propovijed «hutbu». Nasuprot mihrabu su «mahfile», sa kojih mujezin ponekad pomaže imamu pri molitvi.

Tri vjere prepiru se o slavu da su graditelji Karadžoz-begove džamije. Katolici je drže za nekadašnji kršćanski hram i kažu da je u jednoj zidnoj niši skrivena ikona S.Mihajla. Tek kada džamija postane Kristova crkva, niša sa ikonom pojavit će se na svjetlo dana. Privrženici pravoslavne vjere drže je za jednu staru pravoslavnu crkvu. A muslimani pričaju da ju je sazidala jedna bogata žena, inatljiva Fatima kaduna Šarić, kao hram Allahov.

Sasvim je izvjesno da je glavnu džamiju osnovao Karadžoz-beg, a da je Fatima-kaduna podigla onu džamiju u glavnoj ulici prema sjevernom izlazu iz grada, koju mnogi nazivaju mahalom Fatime-kaduna. (Fatime-kadun džamija nalazila se na Carini nedaleko od Glavne ulice. Podignuta je prije 1620.g. Srušena je 1947.g. iako je bila u dobrom stanju. Jedna mahala u Mostaru zvala se Fatime-kadun mahala). Prema samom načinu izgradnje munare, može se prilično sigurno doći do takvog zaključka. U horizontalnom presjeku munara nije kao ostale – mnogokutna, nego četverokutna i manje je vitka i visoka. Jedna muslimanska žena nije baš smjela dozvoliti sebi da zida u istom obliku kao muškarac. A i sličnost ove munare sa starom gradskom sahat-kulom, čije zidanje se također, pripisuje Fatimi-kaduni, podržava ovu tvrdnju.

Najstarija džamija u Mostaru je Sinan-pašina džamija, koja leži uz samu Neretvu. (Sinan-pašina džamija sagradjena je 1473.g. i bila je najstarija mostarska džamija. Nalazila se preko puta Oficirskog doma – Doma JNA. Porušena je za jednu noć 30.decembra 1949.g.). Sagradjena je najvjerovatnije pete godine poslije dolaska Turaka. Danas je, nažalost, već pokriva crveni krov od cigala. I ova džamija izgleda da je pod svoju zaštitu uzela jednu vrstu ptica, noćne laste, koje stanuju u pećinama stjenovitih obala.

U najbližem susjedstvu ovoj uzdiže se Koski Mehmed-pašina džamija, u koju se dolazi s Male tepe. Čaroban je pogled sa Starog mosta na obje ove džamije.

Evropske gradjevine u susjedstvu najviše stješnjavaju džamije Glavne ulice. Ima jedna medju njima, koja bi s odgovarajućom okolinom pružala divan pogled. Mislim na Vučjakovića džamiju. Kao da je posadjena u saksiju, iz jednog kamenog korita

pokraj munare, raste jedna stara lipa, koja se privila uz munaru i teži da je granama bojažljivo zagrli.

Odmah pokraj samih kula Starog mosta na lijevoj obali uzdižu se i džamija sultan Selimova (Sultan Selimova džamija je zapravo Sultan Selima Javuza mesdžid, džamija bez munare, a nalazi se neposredno uz Stari most na lijevoj obali. Podignuta je za vladavine sultana Selima I (1512 – 1520) na ime pomenutog sultana.), a povrh nje na Velikoj tepi Ćejvan-ćehajina. S druge strane na desnoj obali Tabačica džamija. Džamija Ćejvan-ćehajina gubi pored velikih evropskih kuća tim više što je pokrivena crvenim crijeponom. Ali je ne ostavljam nespomenutom, jer je to džamija čavki. Kad na Veležu padne prvi snijeg, ove tamnosjajne ptice sa žutim kljunovima slijecu u dolinu u velikim jatima krešteći, i okolina ove džamije je tada njihovo najmilije boravište. U dvorištu džamije raste nekoliko starih košćela oko čijih savitljivih grana crne ptice dugo i s izvjesnom pobožnošću lepršaju, prije nego dotaknu koju crnu bobu ovih posvećenih stabala.

Ova džamija ima bogatije opremljenu unutrašnjost nego i jedna druga u Mostaru. Polihromni krsni svod, rijetkost je u arapskom graditeljskom stilu, i jednostavne zidne slikarije sa jarkim bojama, oslikane su po pravom orijentalnom ukusu.

Tabačica džamija je džamija tabačkog esnafa, jedna od malobrojnih džamija koje nemaju harema, pa ni najmanjeg dvorišta. Moglo bi se reći da radni dan započinje uz samu ovu džamiju. Pod istim krovom, upravo kod njene munare, nalazi se jedan orijentalni dućan, a nekoliko koraka od ulaza, kovači imaju svoje skromne kovačnice. Odmah uz zadnji zid okreće se mlinski kotač i na malom skrovitom mjestu izmedju džamije i kule Starog mosta, tabaci drže svoje krečne lame u zemlji.

Vrlo lijep položaj ima Nezir-agina džamija u četvrti gdje su mlinice na vodopadima Radobolje.

Najpovoljniji položaj ima Šarića džamija na južnom izlazu Glavne ulice Mostara. Djeluje veliko, iako to nije u srazmjeru s njenim dimenzijama. Njenu okolinu prema gradu nije dotakao strani uticaj. Od južnog logora do njenih zidova proteže se veliki muslimanski harem.

Predvorje džamije osobito je bogato drvećem. Na prednjem dijelu priroda zelenilom na najljupkiji način podražava lice džamije. Iz širokog lipovog granja diže se tamna munara čempresa, a iza džamije raste stablo jednog prastarog čempresa. Prije je, navodno, još jedno takvo stablo postojalo pored ovog, ali je samo od sebe palo na dan kad su Austrijanci ušli u Mostar. Vrh ovog čempresa pri padu usmjerio se prema pravoslavnoj crkvi. Razvila se, sad već poluzaboravljena, priča o ovom dogadjaju. Završava se otprilike ovako: kad i drugo stablo čempresa padne, islamu će u ovoj zemlji biti kraj. Pad čempresa lako se dade objasniti kao prirodni slučaj koji, uostalom, nije ništa manje čudan nego i sama priča. Mada je uporna borba ovog stabla protiv insekta-krasca trajala duže nego prepirka islama sa kršćanstvom o prvenstvu, svake godine kad bi drvo ojačalo za jedan prsten i mislilo da je sad dovoljno snažno protiv minskog manevra, bubine larve bušile bi odmah nove hodnike u njegovom tijelu. Poslije ovakvih napada bezbrojnih generacija insekta – krasca, palo je konačno stablo čempresa na zemlju bez života.

U krunama drveća Šarića džamije stanuje mnogo vrabaca i kumrija. Zapravo, džamija kumrija je Kotlevijina džamija (Puni naziv za Kotlevijinu džamiju na Luci je Hadži

Huseina Kotle mesdžid, džamija bez munare. Podigao ga je Husein Kotlo prije 1651.g.), jedan vrlo mali skromni hram, blizu Šarića džamije. To je jedna od onih malih džamija koje nemaju berat, stoga ni naročitu dozvolu da postave mimber. Zato one i nemaju visoku munaru, nego samo jedan nizak tornjić u ogradnom zidu, sa koga mujezin kujiše. One odgovaraju otprilike kršćanskim kapelama. I stara košćela u dvorištu Kotlevijine džamije smjerno drži jednu granu, suhu i bez lišća preko cijelog ljeta, da bi kumrijama, koje ne borave rado na lisnatim granama, učinila uslugu.

S druge strane na desnoj obali neretve, u Donjoj mahali, Okjuzovića džamija zatvara grad. (Pod Okjuzovića džamijom misli se na Sevri hadži Hasanovu džamiju u Donjoj mahali. Naime, džamiju je podigao prije 1620.g. Hadži Hasan Svrlja Okjuzović i otud u narodu Okjuzovića džamija, po prezimenu njenog osnivača). Ova džamija i njen harem bez ikakvog su zelenila, vjerovatno stoga što blisko brdo Hum veći dio dana brani sunčevim zrakama da do nje dopru. Tako ova džamija u poredjenju s većinom drugih izgleda osobito ozbiljna i osobeno stroga.

Prema katoličkoj crkvi, u staroj četvrti, na padini Huma, stoji Derviš-pašina džamija sa bajkovito zaraslimarem.

Lafinova džamija je naročito dojmljiva po svom haremumu. (Lafinova džamija je Hadži-Ali-bega Lafe džamija na Raskršcu podignuta prije 1631.g., a minirana je u maju 1993.g.) Tamo divlji bršljan na visokom drveću i bašlucima pruža izvanredan ukras.

Još dalje ka dolini Radobolje stoji jedna vrlo stara džamija, čija se munara već opasno nagela. (Odnosi se na Baba beširovu džamiju na Balinovcu, sagradjenu prije 1631.g. U knjizi Michel je pominje pod imenom «Dvizac džamija». Naime ova džamija je imala imama iz porodice Dvizac, otud joj taj naziv u knjizi.) S njenim zaraslimarem ona je kao izrezak iz priča «hiljadu i jedne noći». Dva prastara oraha šire svoje granje nad grobištem i krovom džamije. I kad bi bila i manje lijepa, pristajao bi joj visok rang medju džamijama Mostara, jer to je džamija slavu. Iz gustog rastinja ovog harema odjekuju u blagim proljetnim noćima ljupke pjesme slavu, koje u nebrojenim grlima nad baščama Mostara i cijelom dolinom Radobolje nalaze odziv.

Ne smije se previdjeti jedna džamija koja usred polja i bašča stoji sasvim narušena. Tamo se stiže uskim tratinama, preskačući preko vodenih jaraka. Ljudi su zapravo nijeno ime već zaboravili i daju joj prilično opšti naziv Vakufska džamija. (Odnosi se na Ali-hodžinu džamiju poznatu i pod imenom Vakufska džamija. Ova džamija je sagradjena prije 1631.g., a locirana je bila na Raljevini, neposredno uz lijevu obalu jednog kraka Radobolje, kod današnjeg Dispanzera (Tenis centra). Džamija je izgorjela u požaru 1922.g. Bila je poznata i pod imenom «Dedagina džamija».) Otvara se samo petkom. I ako neko jednog dana dodje na ovo osamljeno mjesto i na trenutak pogleda Radobolju, u kojoj je odblesak munare zajedno sa nekoliko jablanova koji uz nju rastu, malo-pomalo taj gubi svijest ljepote prizora, a otriježnenje ga tek vrati u stvarnost.

Još bi trebalo navesti mnoge džamije, jer ih u Mostaru ima preko trideset. Svaka od njih ima primamljivu osobenost i svaka doprinosi zavodljivoj draži ovog još uvijek istočnjačkog grada.

VIII – GROBLJA

Novo mostarsko katoličko groblje leži u blizini željezničke stanice. Nije ljestvica, a nije ni nezanimljivije nego mnoga evropska groblja. Prijatnu sliku pruža malo katoličko groblje u susjedstvu biskupskog sjedišta u Vukodolu. Kad bi se čovjek morao u Mostaru rastati sa sunčanim svijetom, najbolje bi počivao u starom katoličkom groblju. To je jedan tamni gaj starog drveća, skriven i daleko od svake vike. Vojska ima svoje groblje kod Južnog logora. Ono leži pokraj vježbališta i tako mrtvi ostaju uvijek u društvu drugova. Prvi nadgrobni kamen na ovom groblju bilježi godinu 1878. i otada se sa natpisa grobnog kamenja može čitati ondašnji sastav ganizona. Imena umrlih pojavljuju se samo na maloj limenoj pločici obješenoj o jedan skromni drveni križ.

Pravoslavni imaju svoje groblje visoko iznad grada, pokraj njihove crkve, na jednoj strmoj padini. Jednoliki i dobro poredani teški kameni križevi vide se jasno iz donjeg dijela grada.

Daleko izvan grada nalazi se groblje Jevreja. Njihovo masivno grobno kamenje, unekoliko, podsjeća na ogromne nadgrobne spomenika bogumila.

Osim toga, u gradu ima mnoštvo muslimanskih harema. Raj upokojenih Muslimana sastoji se od devet katova u kojima se nebeske radosti na iznimani način sve više i više povećavaju. Svaki kat sličan je beskrajnoj bašći sa čudotvornom rijekom i divnim potocima. Tu najraznovrsnije voćke nose uvijek plodove, da sladjih čovjek ni poželjeti ne može. Kuće su od čistog zlata i srebra u kojima ni jedna želja ne ostaje neispunjena. Tijelo i duša nalaze tamo u najpunijoj mjeri svaku željenu nagradu.

Za svoje mrtve muslimani Mostara imaju takodjer uredjene male rajeve za posljednji ovozemaljski boravak. Njihovi haremi oduševljavaju oči više nego najljupkije bašče.

Nije teško otkriti tajnu njihove ljepote. Mrtvi se pokapaju i dobijaju svoje bašluge, sva druga briga prepusta se prirodi. A priroda gotovo uvijek uspijeva da od ljudskih djela koja se predaju njoj tvori čuda od ljepote.

Svaki mezar ima dva vitka grobna kamen, jedan viši povrh glave i jedan niži povrh nogu. Veći nosi turskim jezikom uklesano ime mrtvog, ime oca i podatke o danu smrti. Ako je bašluk namijenjen muškarcu, na gornjem kraju nosi jedan veliki turban ili neko drugo simboličko proširenje. Bašluci žena završavaju se jednim jednostavnim šiljkom.

Graditelji džamija i mnogi drugi zaslužni ljudi dobijaju za posljednje prebivalište jedan mali mauzolej zvani turbe. Ova turbeta su nadsvodjena lijepim kupolama na vitkim stubovima. U Mostaru se ovakva turbeta mogu naći u nekoliko harema.

U nekim od turbeta leže zaslužni vjernici «dobri» (muslimani imaju i poslanika u smislu kršćanskih religija). Njihov najveći, ali i posljednji poslanik bio je Muhamed. Ovaj je došao tek iza poslanika: Adema (Adama), Ibrahima (Abrahama), Muse (Mojsija), Dauda (Davida) i Isa pejgambera (Isusa). Poslije najvećeg poslanika Muhameda, na zemlji su se pojavili samo istaknuti sljedbenici prorokovi. To su bili ljudi sa raznim božanskim osobinama. Takav jedan vjernik – «dobri», leži u turbetu harema Ćejvan-čehajine džamije. Priča kaže o njemu ovako: kad je jednom u XVIII

vijeku doprla vijest do Mostara o upadu Austrijanaca u Bosnu, on je upravo sjedio u jednom dućanu na Velikoj tepi i brijao se. Napola obrijan, izleti on na ulicu i žestoko zamahnu više puta svojim štapom kroz zrak, tražeći osvetu Muhamedovu protiv Austrijanaca. Iza toga iščezne bez traga. No u isto vrijeme ove zamahe štapom osjetiše Austrijanci kao udarce mačem sve do Banja Luke. Vidjeli su ga poslije dugo vremena na jednom brdu kod Mostara – svoju vlastitu odsječenu glavu nosio je pod pazuhom. Sišao je u grad i kod džamije Ćejvan-ćehajine iščezao u zemlju. Na ovom mjestu podignuto mu je turbe.

Grobovi – mezari nisu poredani pravilno kao na evropskim grobljima. Bašluci se podižu samo toliko daleko od ruba groba da izmedju njih i groba ostane komad tvrde zemlje, da ih slijeganje zemlje u grob ne povuče sa sobom. Ukoliko su bašluci veći utoliko mora biti veće odstojanje od groba. Ipak, većina bašluka nagne se na stranu. Mnogi utoru sasvim duboko, a mnogi, čak, leže poprijeko na travi. Nikakav put ne vodi izmedju grobova, nema nikakvog cvijeća, nikakvog ukrasnog busa koji je ljudska ruka zasadila. Pa, ipak, ni najbrižljiviji vrtlar ne bi ljupkije okitio groblje, ni najiskreniji umjetnik ne bi mogao stvoriti bolju harmoniju od ove što tu postoji. Nepravilni, čedno lijepi bašluci obrasli su gustim žbunjem divljih ruža, crnog gloga i svakojakih puzavica. Tu i tamo vidi se grupa velikih bašluka, čvrsto obavijenih divljim bršljanom, kao da se dugo godina trudio da poveže spomenike onih koji oplodjuju njegovo korijenje, u čvrst struk. Mjestimično samo visoka trava pokriva hrapavo tle i sjajni cvjetovi dopiru do turbana nakrivljenih bašluka.

Tako raznolika i osobena je ljepota pojedinih harema. Svaki harem opet ima u svojim raznim dijelovima takvu raznoliku draž da je to teško opisati riječima.

Najveći haremi nalaze se na izlaznim mjestima iz grada. Od divne Šarića džamije harem se proteže sve do Južnog logora, i od kuća na Neretvi do padina Podveležja. Na sjevernom izlazu na glavnoj ulici kod mahale Fatima-kadune, prostire se jedan veliki harem, mjestimično zasut odronom sa brda stolac. Na ovim grobljima sahranjuje se još i sada. Ipak, na njima ima tako skrovitih mjeseta kao da nikada ljudska noge nije stupila na sveto tlo. Još je čarobnija ljepota onih harema koji se više ne koriste. Gotovo svaka džamija u gradu ima tako po jednu sablasnu bašču mrtvih u svojim zidovima. Potpuno su bajkoviti ovi mali rajevi, kad u njima ima jpš i stabala, čije krošnje ih obavijaju u tajanstvenu tamu. Jedan dragocjen primjer naći ćemo u zadnjem dijelu harema Derviš-pašine džamije. Samo ono visoko stablo, zakovrljeno bršljanom do najtanjih krajeva grana, daje nezaboravnu sliku. Vrlo je značajan i harem Lafine džamije. Nema u njemu nikakvih žbunjeva osim nekoliko vitkih stabala. Na ovim stablima i na bašlucima divlji bršljan smjestio je najčudniji nakit. I pod širokim krunama starih oraha u haremu kod Dvizac džamije (Baba Beširove džamije) žbunje je tako gudto da se u njemu skrivaju slavuji za svoje kliktave noćne snove.

I kako nam čudno izgleda pogreb jednog muslimana, to žurno brisanje tragova ljudskog postojanja. Tijelo umrlog se zamata u platno, nosi na jednoj jednostavnoj nosiljci (tabut). Nadmetanje, kojim se uvijek novi vjernici tiskaju da bi za nekoliko koraka na vlastitu ramenu ponijeli nosiljku, unosi u povorku neku čudnu žurbu. Za svaki korak koji neko učini noseći umrlog, opršta se 40 grijeha. Uopće od časa kad mujezin sa munare objavi smrt pravovjernika pa do polaganja u grob, prodje samo nekoliko sati. Štaviše žuri se najradije takvim tempom da se umrli sahrani već jedan sat iza posljednjeg daha. Tijelo se još potpuno i ne ohladi, udovi se mogu još savijati i na taj način može se pokopati i u sjedećem stavu. Kad umre siromah koji za pogrebne

troškove nije mogao ostaviti dovoljan iznos, čeka se sve dok se potreban novac ne sakupi. Inače se onaj koji premine uveče, pokopa rano sljedećeg jutra, a koji umre prije podne, najkasnije po podne. U medjuvremenu drže se pogrebne molitve i umrlog se pere, jer vjernik ni poslije smrti ne smije nečist stupiti pred Boga. I prije nego povorka podje, učesnici na pogrebu izgovore još zajedničku pogrebnu molitvu.

Pred haremom tabut se metne na zemlju tako da lice umrlog bude okrenuto prema Meki. Tad hodža obavi posljednju molitvu: po jednu u slavu Boga i Proroka i jednu kratku molitvu za umrlog. Tada svi posljednji put s jednom kratkom izrekom pozdrave i pogrebni čin je završen. Na to hodža pita prisutne, da li je umrli u životu bio dobar čovjek. Jednoglasno «da» je odgovor. Pa i za najvećeg zlikovca rekne se u ovom času da je dobar, jer kome se prešute grijesi tome će Bog zaboraviti. Četiri čovjeka tada ponesu tabut do kabura (groba). Dva najbliža srodnika umrlog sadju u grob i preuzmu tabut kojeg glavom okrenutom prema Meki polažu u grob. Da odronjavanjem zemlje umrli ne bi bio oštećen, tabut se prekriva malim daščicama. Svi na sahrani sudjeluju u zasipanju groba zemljom i lopatama. Pošto se zajednički izgovori i posljednja molitva, groblje se napušta. Samo hodža ostaje kod groba da za umrlog prouči još jednu molitvu. Čim se ožalošćeni razidju, dodju dva andjela da traže naplatu od umrlog za sve što je činio i radio za života na zemlji. Prva tri pitanja su uvijek ista. Za ova pitanja hodža dovikuje mrtvacu glasno jasan odgovor.

- Ko je tvoj bog?
- Moj bog je Allah!
- Koje je tvoje sveto mjesto?
- Moje sveto mjesto je Meka!
- Ko je tvoj prorok?
- Moj prorok je Muhamed!

Ali dalje pitanje može čuti samo preminuli i niko mu više ne može pri odgovoru pomoći. Poslije ovog ispitivanja andjeli po zapovijedi Boga preuzimaju dušu umrlog i odnose je. Ako je umrli bio istinski pravovjernik i uvjek izvršavao zapovijedi Muhamedove doći će potom u raj. Grob iskopan u zemlji je širok kako tijelo umrlog ne bi bilo stješnjeno i da se održava do sudnjeg dana. Medutim, ako umrli nije bio dobar musliman, nije brinuo o zakonima vjere, andjeli ga odnose do pakla i bacaju u onaj odjeljak u koji prema svom teretu grijeha pripada. Oko tijela jednog ovakovog griješnika stisnu se čvrsto zidovi groba i potpuno ga zgnjeće da ni kost od njega ne ostane.

U pogrebnoj povorci i pri pokapanju umrlog u grob žene nikada ne sudjeluju. Sve je vrlo ozbiljno i mirno. Ne nariče se i ne plače se nikad, jer bi naricanje moglo umrlom škoditi pred Bogom. Ko poslije muka zemaljskog života zaslужuje raj, nema razloga za tugovanje, a glasno plakanje ne bi bilo ništa drugo nego dokaz da postoji razlog da se za sudbinu duše umrlog plaši.

IX – SOKACI I KUĆE

U dolini Radobolje, gdje sjevernjak ne dopire punom snagom, može se vidjeti nekoliko koliba sa slanim krovovima ili skromnih štala za stoku napravljenih od dasaka i starog lima. U samom, pak, Mostaru i sasvim siromašne kuće moraju biti od kamena sa dobrim kamenim krovom, inače buru ne bi preživjele.

Najsiromašnije mostarske kuće izgledaju otprilike ovako: četiri niska kamena zida bez maltera, preko njih krov od kamenih ploča. Jedna vrata, jedan ili dva otvora kao prozori, unutra samo jedna prostorija sa podom nabijenim od ilovače i s golim krovnim kosturom i sa kamenim pločama krova kao stropom. U sredini ili u jednom čošku otvoreno ognjište i nad njim na krovu čadjava rupa. Ovakvih kuća ima samo malo. Čak i kuće siromaha izgledaju ugodnije za stanovanje: prozorski otvori imaju prave prozore, unutrašnjost kuće je razdijeljena na više prostorija, krov ima dimnjak, a pokraj kuće je mala avlijica ili baščica.

Stare kuće pružaju uvijek kudikamo bolju sliku. Većina ih je nastala na posjedima imućnih muslimana. Svaki musliman nastoji da stvori ugodan dom, jer život porodice gotovo je potpuno ograničen na prostor izmedju kućnih zidova. Dakako da on teži naročito urediti unutrašnjost kuće tako da se u njoj osjeća udobnost. Ipak, ima kuća koje i prema vani pružaju lijep izgled. To su one koje se potpuno od sokaka ne zatvaraju. Na prvom katu imaju prozore zaklonjene gustim mušepcima, ili ljupke «čoškove», pa čak i cijele dokstrate sa ovakvom rešetkom, sve tako skladno da to čini ukras kuće.

I pored sirovosti ove kuće odražavaju sobom neko blagorodstvo koje ih izdvaja od običnih evropskih kuća, kao što bilo koja stvar izradjena ljudskom rukom pokazuje blagorodstvo osobnog udjela nasuprot sličnim stvarima koje dobijaju oblik od sigurne maštine. Posmatrajmo tako raznolike dimnjake na krovovima ovih kuća. Zaista se ne bi moglo zamjeriti onome ko ima volju napraviti cijelu zbirku ovakvih odžaka kad to ne bi bilo iznimno teško. Ili pogledajmo samo niska avlijska vrata sa rezbarijom, željeznim okovima i zvekirom.

Avlige starih kuća su pune dražesnih intimnosti naročito onih u posjedu muslimana. U većini njih nalaze se prastare loze koje kao krov pokrivaju avliju gustom odrinom. U ozidanim sofama, u kutovima, ili duž strana avlijskog zida ima veoma bogatog ukrasa od cvijeća. Otvorene strme stepenice i dokstrate povećavaju još više prisnost.

Stanovi kod muslimana uredjeni su vrlo jednostavno i lijepo. Namještaja nema gotovo nikakvog, ali zato ima mnogo čilima, rezbarenih sanduka i musandera. Naravno, danas u Mostaru nema ni jedne jedine kuće koja bi bila potpuno uredjena na dobro stari turski način. Evropskoj industriji s njenim jeftinim fabričkim proizvodima uspjelo je u toku posljednje decenije unakaziti jednostavnu orijentalnu raskoš. Sultan u Jildizu uredjuje saline u francuskom stilu, a njegovi podanici kupovali su krevete, stolove, stolice i drugi namještaj koji prije nisu poznавali.

Bosna i Hercegovina postala je okupacijom naravno još pristupačnija evropskoj industriji. I džamije su osjetile modernizaciju. Lijepa orijentalna kandila zamijenile su petrolejske lampe, i mnoga džamijska rukovodstva bila su doista lakomislena kada su

se od izvjesnih nesavjesnih trgovačkih agencija dala nagovoriti da stare čilime zamijene novim novcatim.

Za žaljenje je da evropski proizvod potiskuje sve više kuhinjsko posudje i razne predmete za upotrebu. U Mostaru se istina vidaju na česmi lijepi ibrici sa lijepo savijenim ručicama i kljunovima, a u muslimanskim aščinicama nadju se još uvijek dopadljive čase, sahani sa kapcima u tradicionalnoj upotrebi. Sve je izradjeno od kalaisanog bakra i gotovo neuništivo. Često se, nažalost, kod novih kupovina prednost daje jeftinom limenom posudju. U kafanama su ranije bile samo ljupke stare džezvice od kovanog bakra ili mesinga. Danas kafedžije služe imitacijom tradicionalnog posudja napravljenog od mesinga ili emajliranog lima.

Dućani starog stila podižu se odvojeno od kuća. Ili su to čepeneci na obje strane čaršije, ili zasebne magaze rasute po ulicama. U jednom takvom dućanu može se dobiti sve što je potrebno za jednostavnu kuhinju, zatim južno voće, poslastice, a često i odjeća, opanci i svakojake sitne stvari.

Musliman je najmirniji trgovac. On sjedi s podavijenim nogama pored svoje robe za prodaju i nikad nije uznemiren zbog svog posla. Zapravo, posao mu ne izgleda ništa drugo nego jedna vrsta razbibrige. Robu ne hvali nikad, to bi mu bilo ispod časti. Kad mušterija dodje, obavi prodaju, ako je moguće, sa svog sjedišta. Mušterije-prijatelje počasti obično crnom kafom i cigaretom. A ako нико ne dodje da što kupi, popije kafu sam i popuši cigaretu za svoj čeif.

Crnu kafu dobije lako. Negdje blizu u sokaku postoji sigurno neka kafana. Na dogovoren znak, jedan momčić donese mu džezvicu kafe. Ili pomoću kanafe sa zvонcem na kraju, razvučenim preko ulice, povezan je sa kafanom i tako je uvijek siguran da će biti uslužen. Musliman, kome vjerski propisi zabranjuju uživanje alkoholnih pića, treba prosječno najmanje 10 džezvica crne kafe, neki je popiju i mnogo više, i do trideset, pa čak i 50 džezvica dnevno, bez ikakvih posljedica za zdravlje. Za izmirenje računa nema žurbe. Svakom dobrom mušteriji zabilježe se popijene džezvice, većinom samo potezom krede na zidu kafane, a račun se izravnava tek po isteku godine. Kafana se već izdaleka odaje dobrim mirisom kafe. Pred ulazom jedan momak je gotovo neprekidno u poslu. On poprženu kafu najprije istuca u jednoj visokoj stupi (dibeku) dugim željeznim tucalom i onda kafu prosije kroz fino sito. Upotrebljava se samo prosijani brašnjavi prah, ostalo se vraća još jednom u stupu.

U najskromnijoj kafani u Mostaru dobije se daleko bolja crna kafa nego u najotmjenijoj kafani jednog evropskog velegrada. Meni zaista ne izgleda odveć nevažnim što ovdje hoću da napišem jednostavan recept za kafu na turski način:

Kafa se ne prži da se preprži, nego samo osmedji. Takva kafa mora se tucati i samljeti u najfinije brašno. Od kafenog praha uspe se odgovarajuća količina – ni izdaleka toliko koliko bi bilo na evropski način potrebno za istu mjeru upola, kvalitetom okusa, podnošljive kafe – u praznu džezvu. To se zalije uzavrelom vodom. Džezva se tada metne na vruću ploču dok se sadržaj u njoj ne počne dizati. I time je dobar napitak gotov. Potrebno je još samo nekoliko časaka da se talog slegne, a to se može ubrzati dodatkom kapljice hladne vode.

Mnogi stranci koji dolaze u Bosnu i hercegovinu kušaju crnu kafu i odmah nastoje naučiti njeno pripremanje. Kupe turski kafeni mlin, koji kafu mnogo bolje samelje nego mlinovi uobičajeni na sjeveru, a takodjer kupe i orijentalni ibrićić. U kafani oni znatiželjno gledaju kafedžiju kako radi, i na povratku nose sobom priyatno uvjerenje da će i kod kuće uspjeti popiti pravu tursku kafu. Postupak su sigurno prikuhanju tačno vidjeli. Ali im nije palo u oči da je kafedžija kafu samo lagano ispržio i sada dožive razočarenje. Kafeni prah od prepržene kafe pliva na vrhu kao lagani drveni ugalj i neće da se taloži. Ostaje samo mutna mješavina koja ostavlja djeliće taloga telve izmedju zuba, a nema ni očekivani dobar miris.

U toplo godišnje doba ima kafana i po baščama, osobito na Šetalištu i uz Radobolju. Zimi rade samo kafane u ulicama. Neke kafane su u isto vrijeme i brijačnice. Tu neki muslimani uoči petka briju cijelo svoje vlastište.

Sokaci izmedju starih kuća uski su i imaju mračan izgled, jer malo prozora gleda na ulicu. Saobraćaj se usmjerava kroz glavnu ulicu mahale, tako ovi uski sokaci izgledaju kao izumrli. Samo ih s vremena na vrijeme oživljava grupa djece svojom veselom razigranošću.

U glavnim ulicama saobraćaj je vrlo živ. Bezbrojne karavane natovarenih mazgi, konja i magaradi svakodnevno sa svojim vodičima silaze sa okolnih brda u grad. Kroz sokake se veoma često tjeraju stada goveda, ovaca i koza. Kako zbog oskudice u prostoru nisu podignute staze za pješake, po cijeloj širini ulice nastaje čudno miješanje ljudi i životinja. I tamo gdje su velike gužve, nastaju zastoji čije rješenje opet pruža uznemirujuću sliku. Ako se ukaže potrebno jednu takvu karavanu konja ili mazgi okrenuti u suprotnom pravcu ulice – svaka životinja ponaoosb privezana je jednim dugim užetom za samar one ispred – ili prevesti karavan s jedne strane ulice na drugu, ulica će tada za neko vrijeme biti odmah zatvorena. Jer teško natovarene životinje sa bremenima nisu više brze u svojim koracima. Još je gore ako prolazi stado ovaca. Ove životinje koje se u divljim brdima sa začudjujućom sigurnošću penju po strmim stijenama i sa ljupkim skokovima preskaču najopasnija mjesta, u gradu su potpuno bespomoćne. One su u stanju da traže zaštitu medju kotačima kola ili ispod konja, od opasnosti prijetećeg pritiska sa ulice. Tu kao da su izgubile svu spretnost. Još je ostao samo osjećaj pripadnosti stadu tako da čobaninu, ipak, uspije da dozivanjem, udarcem šipke ili vukući za robove predvodnika ovna protjera stado kroz ulicu.

Poslovni život domaćeg stanovništva odigrava se u starim magazama i čaršijama s obje strane Starog mosta. Na desnoj obali je čaršija, na lijevoj Velika tepa, ulica brojnih trgovina. Sa Velike tepe silazi se stepenicama do uskih obalnih sokaka gdje čurčije, terzije, opančari imaju svoje dućane, i stiže se zatim na Malu tepu. U magazama Male tepe stranci nalaze najpogodniju priliku za kupovinu domaće i orijentalne robe.

Na Maloj tepi je tržnica Mostara. Svakako ova tržnica je tako malena da čovjek pomisli da se novcem za zidanje nije sasvim kako treba raspolagalo. To je jedan četverokutni krov, ne veći od jednog malog dućana, postavljen na četiri polukružna luka. Nekoliko punih vreća mogu potpuno ispuniti zaštićeni prostor krova. Ipak je ova tržnica jedno od najpoznatijih zdanaj Mostara, ali ne kao mjesto trgovine, već kao omiljena kafana. Susjedni kafedžija našao je ovo malo mjesto kao prikladno da ovdje u toplo godišnje doba poslužuje svoje mušterije. Tako mala tržnica nosi zgodno ime

«Kafe luft» (Ova gradjevina je bila jedini nadkriveni objekat stare mostarske tržnice u mahali Mala tepa. U proljeće, ljeto, pa sve do kasne jeseni, ovaj objekat je iznajmljivan i pretvaran u kafanu. Sve do 1886.g. bila je poznata ova kafana pod imenom «Tepica», a naziv «Caffe luft» dao joj je prijestolonasljednik princ Rudolf za svoje prve posjete Mostaru 9.4.1886.g. Malo niže, u blizini ove stare mostarske tržnice na Maloj tepi vremenom se izgradila nova. I sada se u Mostaru kaže za otici na tu tržnicu «idem na Tepu»). Ovaj naziv dobila je od princa Rudolfa prijestolonasljednika, kada je prilikom svoje prve posjete okupiranim krajevima došao i u Mostar. (Sin cara i kralja Austro-Ugarske monarhije Franje Josipa, prijestolonasljednik princ Rudolf (1858-1889) posjetio je dva puta Mostar. Prvi put bilo je to 9.4.1886.g., a drugi put u Mostaru boravi 20 i 21.6.1888.g.) Kafedžija koji mu je pružio fildžan, živi još uvijek i čuva dukat kojeg je tada dobio za svoj dobar napitak.

U starim četvrtima grada nadje se ponegdje i han, vrlo jednostavno svratište za ljude sa sela, gdje sa karavanom mogu prenoći.

Ponajviše kuća u evropskom stilu imaju: Glavna ulica na lijevoj obali do blizu Starog mosta, na desnoj obali gradski dio u susjedstvu željezničke stanice i cijela četvrt vila. U ovom dijelu grada, koji je ranije bio močvaran i nezdrav, domaće stanovništvo nikad nije zidalo kuće. Kroz predio grada sa novosagradjenim vilama vodi lijepo Štefanijino šetalište od stanične ulice prema dolini Radobolje sa dva reda krasnih široko-krunastih platana. (Ulica od Gimnazije do Balinovca nosila je naziv Štefanijino šetalište «Stephaniealee» po princezi Stephanie (1864-1945), ženi prijestolonasljednika princa Rudolfa, sina cara i kralja Franje Josipa). Ova stabla su zasadjena tek iza okupacije, ali su već na kraju XIX vijeka imala snagu i veličinu starih stabala, jedan dokaz za neusporedivu plodnost ove doline.

Od evropskog utjecaja ostali su nedirnuti: na desnoj obali stari gradski dijelovi smješteni u podnožju Huma i velikim dijelom mahala Cernica, odmah uz Neretvu, dio koji leži uz Neretvu pored Novog mosta i pruža se prema Starom mostu. Malo je evropskog došlo u Brankovac – gradsku četvrt koja počinje od Carine prema brdu. Od Starog mosta nizvodno, na lijevoj obali, je mahala Luka.

U početku unakazuju je visoke evropske gradjevine, no dalje, Glavna ulica pruža nekoliko lijepih slika, a još više sokačići koji vode dolje na Neretvu. Na jednoj golemoj brdskoj terasi iznad Luke, leži četvrt Bjelušine u kojoj stanuju gotovo samo pravoslavci.

Ne smije se propustiti da se potraže najskrovitija mjesta starih mahala. A isto tako mora se tamo otici sasvim kasno uveče. Takav put može dovesti čak prilično ozbiljnog čovjeka u čudno uzbudjenje, kao da ga opsjedaju pustolovine iz bajke. Bat koraka iza zidina, zatvaranje vrata, prigušen šapat iz neke busije, jednolična pjesma iz daljine, svaki najmanji glas čudnom snagom ući će mu u krv. I sama tajanstvena tišina jednog prozora pokrivenog mušebakom, ostavit će možda na njega dublji dojam nego negdje kakav iznenadni dogadjaj.

X – PRIRODA I OKOLINA

Mostar je čudan grad, no prije svega čudna je zemlja koja je stvorila ovaj grad. I ovoj hercegovačkoj zemlji pripada sasvim i posebno hercegovačko nebo.

Nebo je istina katkad zastrto dubokim, teškim oblacima, koje ovamo dotjera južnjak s mora, i brda sasvim tamno oboje. Ali sa sjevera nikad ne izostane odgovor. Bura dodje i potjera gусте mase opet ka moru, a posljednje oblačke nestručljivo istrgra u dronjke i baca ih na kamenite padine, da se raspadi u neprovidno ništa. Brda tad pod sunčanim zracima odmah ponovo postaju svjetlosiva, a nad njima vedro nebo, duboko plavo, skoro tamno. No, tamna modrina nije jedina boja. Na širokim, siromašnim, kamenitim površinama nebo ima ogledalo koje mu svjetlost sunca odbija u raznolikim prelamanjima. Ni vodeno ogledalo Jadrana nije daleko. Tako na nebeskom svodu nastaju sunčani refleksi. Ne bih znao spomenuti ni jednu boju, nijednu ma kako rijetku nijansu bilo koje boje, koju već nisam vidio na mostarskom nebnu. Čudesna je osobito igra boja pri svitanju, a najviše pri zalasku sunca. Glavni motiv prirode ove zemlje je škrrost krša. Na mnogim mjestima u brdima oko Mostara gubi se vjerovanje da u unutrašnjosti ovih širokih sivih horizonata ima išta drugo osim siromašnog pustog kamenjara. A tada naidjemo na kamenu prepreku koja se u opštem sivilu ne opaža, i iza nje ugledamo jednu mrlju tamnosmedje zemlje s vitkim širokolisnatim duhanom ili sa čvornatim čokotima. Takav pogled prekine domaćaj oka i oko opet nalazi tu i tamo neki zakržljali žbun ili čak drvo, naravno od sunca i vjetra ogoljeno, sprženo i sivo kao kamenjar.

Kad se poslije višesatnog hoda kroz pustu viziju krša naidje na veliko zeleno stablo koje ima dubok korijen i dosta snage da se svojom lisnatom krunom očuva od vjetra i sunca, to je zbilja jak doživljaj. Takvo jedno stablo može sasvim nenadano iskrasniti pred očima, a da se prije toga nije ni primijetilo. Oči naviknute preko cijelog dana samo na sivu boju, zaboravile su da iz daljine razlikuju neku drugu, ili se čovjek već tako umori da više uopće ni na što drugo ne gleda nego na put. I sad usred prostranog kamenjara, izidje pred oči ovo čudo jakog zelenog stabla. To je lijepo prividjenje i ujedno stvarnost. I zbilja tada prvi put shvatimo da stablo postoji, njegovo jako zahvatanje korijenom duboko u tamnoj zemlji i sigurno postojanje debla što se grana u zraku i raste prema svjetlosti.

Nanese li zimi čovjeka put na jedno takvo stablo, neće ga naći u zimskom snu. Ono svoje zaledjene grane zbijia na studenom vjetru tvrdo jedno uz drugu, kao da bi tako zagrijalo svoju unutrašnjost. Deblo mu je pokriveno na vjetrovitoj strani jakom ledenom korom i tako prisiljava svog neprijatelja da ga sam štiti.

No najljepše je iznenadjenje kad se putujući kroz hercegovačke uzvisine dodje do kraja duboke doline i dolje, u nizini, ugleda bujno rastinje tropske plodnosti. Kad se sadje dolje, kako le se bogato naplati dugo gledanje sivog kamenja. U ovim baščama u dolini, katkad u izobilju, bratimi se vegetacija sjevera sa onom juga.

Nije nikakvo čudo kad u nekoj knjizi pročitamo da u okolini Mostara ima jedna vrsta topole, koja inače nigdje drugo ne postoji. Čovjek je, štaviše, uvjeren da u biljnem svijetu ovih prostora ima još dosta posebnoga, koje će neki istraživač uskoro otkriti.

U životinjskom svijetu ima čudnijih iznenadjenja. Da u planinama ima medvjeda i da glad zimi goni vukove sve do torova u nizini, nije nepoznato. Zanimljiv je podatak da je u godini 1886.u jednoj pećini u Podveležju u blizini brda Stolac bio ubijen jedan ogroman sljepimiš, koji inače u Evropi ne postoji. (Odnosi se na sljepimiša (šišmiša) iz roda Pteropus. Ostaci ovog sljepimiša nalaze se u Zemljском muzeju u sarajevu. Prema opisu kustosa Muzeja Othmara Reisera iz 1889.g. ovaj sljepimiš u oštećenom stanju imao je 95 cm.i spadao je u vrstu koja je u Evropi i sjevernoj Aziji skoro potpuno nepoznata. U Mostaru je za sljepimiša naziv bio i letipas). Ili da medju mnogim jastrebovima koji se vakodnevno vide kako krstare nad Humom i Podveležjem, ima jedna vrsta koja živi još samo u Egiptu. U Mostaru sam video prvi put plemenite zebe u cnoj i bijeloj boji, kosovce sa bijelim prslukom, lijepu crvenokljunu kamenjarku i avetinjski let sove kroz sumrak, neuobičajeno lijepе ptice koje vrebaju na pčele i stanuju u rupama u zemlji. Tu sam prvi put čuo kako slavuji pjevaju u horu. Pričali su mi lovci da se pojavljuju uvijek nove vrste čaplji i ždralova. I kako bih se začudio, kad bih pažljivo razgledao plijen lovca koji se vraćao s Mostarskog blata ili sa Neretve kod Gabele.

Čak i u svijetu insekata pokazuje se osobitost ove zemlje. Da navedem samo čudne pećinske bube, koje izgledaju kao ćilibarske kaplje i nemaju očiju. Samo od ovih našle su se kod Mostara neke nove vrste.

Okolina Mostara neće više dugo držati skrivena svoja blaga. U dolini kod Suhodola ima slojeva uglja, a tako isto i u dolini Radobolje. U brdima prema Čitluku ima mnogo sumporastog šljunka. Ako idemo iz grada stazom preko vinogradskog kraja u dolini Radobolje, doći ćemo do zemljanih naslaga, koje obećavaju bogato iskorišćavanje cementa. Moram isto tako pomisliti i na onu duguljastu stranu brežuljka u Bišću, na drumu prema Buni, gdje tu i tamo, u nekom malom kamenolomu, klesar kleše grobne spomenike. Ovdje sigurno leži dosta gradjevnog materijala za jedan grad svjetlih kamenih palača. Na sve ovo nailazimo šetajući. Ova kamenom oklopljena zemlja skriva sigurno u svojoj unutrašnjosti još mnoga druga neslućena blaga.

Okolina Mostara za geologa je otvorena knjiga sa slikama. Malo je mjesta na zemlji koja sličnom jasnoćom napuštaju tajnu svoga razvitka.

Stranac koji u Mostar dodje, teško će se odlučiti ostaviti ljupke bašće nizine, pa da se penje na negostoljubiva brda. Pa ipak, ne bi trebalo da iko propusti krenuti na ovaj put, jer se ljepota jednog grada može tek shvatiti ako se dobro upozna njegova okolina. Naravno, neće se svak potruditi da se popenje na padine Podveležja po jednoličnom putu, da poslije dugog zamornog penjanja stigne da vidi krasan nakit visoke Veleži. S druge strane, na sunčanim padinama, vodi mnogo zgodnija i nenaporna šetnja u još jedan planinski kraj. Mislim na drum prema Biskupovoj glavici, onaj drum koji preko uvale, izmedju isturenog brda Huma i drugih brda, vodi u krševite visove, pored Mostarskog blata, dalje preko Čitluka u Ljubuški. (Godine 1906.na dijelu otkupljene parcele Bakamovića glavice, od porodice bakamović, izgradjena je nova biskupska rezidencija u Mostaru i od tada se za Bakamovića glavicu kaže i Biskupova glavica. Toponim Bakamovića glavica spominje se i u knjizi: Katzer Friedrich: «Exkursion durch Bosnien und die Hercegovina – Fuehrer exkurszion Oesterreich, Beč, 1903.str.10.). Kod Dvizac džamije (Baba Beširove džamije) drum se odvaja od onog što vodi u dolinu Radobolje, i počinje se odmah penjati. Ubrzo se dodje do ljupko smještenog starog katoličkog biskupova sjedišta u

Vukodolu. Iz uvale kod Vukodola krivuda drum brzo uza stranu i na boku Huma čini široku omču. Sa krajnjeg zavoja ove omče pruža se lijep vidik na veliki dio Mostara, na cijelo Bijelo Polje i na Podveležje, sve do snijegom pokrivenih vrhova veleži i planine Prenj. Odatle se najbolje vide gornji dijelovi Biskupove glavice. Ovdje se pogled otvara na prostrano Bišće sve dolje prema klancu Neretve. Naravno, teško je čovjeku vraćati se već odavde, jer je vrh Huma neodoljivo blizu. A da ovaj vrh mora pružiti divan pogled unaokolo, vidi se već po njegovom položaju. Odatle se može pogledom obuhvatiti cijeli prostor grada. Ako pogledamo oko sebe, shvatit ćemo da prvi stanovnici ovih područja nisu mogli za svoja prva naselja naći bolje mjesto, nego vrh Huma i dobro ćemo razumjeti što je u kotlini izmedju ovog brda i Podveležja, koja se kao zaton širi prema sjeveru i jugu, najzgodnije i ujedno i najljepše mjesto za glavni grad zemlje.

Ili, nećemo moći odoljeti želji da drumom prodiremo naprijed u nepoznato planinsko područje. To se isplati koliko i penjanje na Hum. Samo ne bismo smjeli prekinuti put prije nego vidimo Mostarsko blato i daleke horizonte krševitih predjela prema Čitluku. Poslije ovakvog pješačenja, vratit ćemo se u grad kao svom dragom prijatelju.

Za toplih dana uživat ćemo šetajući do hladnog vrela Radobolje više nego sve drugo. Ali inače, kako susrećemo izletnike uz Radobolju na sve strane na ovu šetnju ne treba unaprijed ni ukazivati. Jedna šetnja u Bijelo Polje, Neretvom uzvodno, pored kasarne Sjeverni logor prema Suhodolu i Skakalima, ima mnogo draži. No Bišće polje sa historijskim mjestima Bunom i Blagajem, koji su ljepotom drago kamenje, ima veću privlačnu snagu.

Na južnom izlazu grada drum vodi izmedju harema Šarića džamije, pa pored Duhanse fabrike, i, najzad kroz prostrani Južni logor s njegovim vojničkim i bolničkim barakama, u Mostarsko polje ili Bišće. Nasadi Južnog logora o kojima se vojska brine i koji se i sada gaje, izrastaju u dobroćudne bašće, koje će pružiti dobru zaštitu zimi protiv bure, a ljeti protiv žege. To upada tim više u oči, jer u Bišću nema gotovo nikakvog drveća. Na ovom prostranom polju bura ima lak posao. Ona ovdje ima toliku snagu da se seljak ne usudjuje odstraniti kamenje sa svog polja ili vinograda, jer će mu sljedeća bura odnijeti svu zemlju s njih. Ova ravnica, ipak, nije neplodna. Na padinama Podveležja i na mnogim mjestima usred polja uspijeva izvrsna loza. Zemaljska vlada je uz cestu prema Blagaju podigla Stanicu za vinogradarstvo i voćarstvo (Carski vinogradi) koja uspješno potiče uzgoj ovih kultura. Mnogi dijelovi Bišća plodni su ne samo za vinogradarstvo nego i druge grane poljoprivrede. Prva veća obrada pokušana je ovdje 1873.g. Seljaci kršćani počeli su bijednim drvenim ralom obradjivati neke parcele neiskorišćenog zemljišta, ali kad je trebalo da njihovi naporu budu nagradjeni bogatom žetvom žita, mostarski zemljoposjednici uništili su im sve sazrele usjeve.

Hercegovci us prvenstveno pastiri. Od ovaca dobijaju mlijeko, sir i meso za hranu, kožu za opanke i silahe, vunu za odijelo u gunjce. Za vrijeme okupacije, sadnja duhana i vinogradarstvo bili su znatno unaprijedjeni, dok je zemljoradnja učinila skroman napredak. Okolnost da seljak ne može držati zapravo nikakva kola, bez obzira na neplodnost krša, sprječavala je razvoj poljoprivrede. Istina ima tu i tamo domaćih kola, čudnih srednjovjekovnih vozila, gradjenih bez ijednog metalnog sastavnog dijela. Austrijanci su im dali naziv «bogumilski fijaker». Hercegovac se može služiti uopšte samo mazgom, jer van druma nigdje ne može s kolima prisjeti.

Ako seljak negdje u brdima otme komad polja od kamena na nekom pogodnom mjestu, obradjivanje je teško, jer on nikakvim kolima tamo ne može doprijeti.

Način obradjivanja zemlje ovdje daje čudan i nazadan dojam. Upravo u Bišću može se hercegovačko poljodjelstvo najbolje posmatrati. Vrlo interesantni su im uredjaji za navodnjavanje polja «sakkije», na koje se na raznim mjestima naidje. To su ogromni vodeni kotači pomoću kojih se voda hvata u visoke vodove, ostavština pradavnih orientalnih kultura. U Bišću ovakve «sakkije» (pojači, jažve) pojavljuju se osobito na rječici Jasenici.

Na kraju Bišća, tamo gdje se brda opet zatvaraju i gotovo brane Neretvi otjecanje, leži mjesto Buna. Svoje najveće značenje Buna je mogla imati za vrijeme rimske vladavine. Bogati nalazi svjedoče da je ovdje bila rimska naseobina. Najdragocjenija uspomena iz onog doba sačuvana je u starom «rimskom mostu». (takozvani «rimski most» preko rijeke Bune bio je najveći most u Hercegovini. Godine 1945.pri povlačenju Nijemci su ga minirali i na njegovu mjestu danas je novi betonski most. Prvi put ovaj most spominje turski putopisac Evlija Ćelebija i bilježi ga pod imenom Danijal-pašin most na Buni. Po nekima dao ga je sagraditi Karadjoz-beg a tu i tamo ovaj most je pripisivan Rimljanim. O svemu tome ne može se ništa sa sigurnošću reći na osnovu do danas poznate dokumentacije). Ovaj most premošćuje na trinaest jakih kamenih svodova rijeku Bunu, nedaleko od njenog utoka u Neretvu. Poslije doseljenja Slavena, čiji knezovi svoje sjedište smjestiše u susjednom Blagaju, Buna odmah izgubi važnost, ali se kao veliko selo održalo sve do danas. Iz turskog doba ima jedna naočita džamija, blizu koje je jedan ljetnikovac, koji je u devetnaestom vijeku dao sagraditi moćni Ali-paša Rizvanbegović.

Rijeka Buna, koja je pred ušćem tako široka da je za njeno premošćavanje potrebno bilo izgraditi most sa trinaest svodova, ima kratak tok. Ušće joj je tako blizu izvora da se šum vrela gotovo slijeva sa žuborom valova plahovite Neretve. Buna pripada onim tipičnim rijekama krša čiji se tok katkad prekine uslijed potpunog isčezavanja u nepoznate dubine. Njeno vrelo je oticanje jedne rijeke koja se prije visoko u planinama kod Gacka izgubila.

Blagaj, koji leži blizu vrela rijeke Bune, bio je sjedište slavenskih vojvoda. Ali kad su Turci proglašili Mostar glavnim gradom Hercegovine, Blagaj je počeo postepeno propadati i bio bi danas zaboravljeno selo, da ga priroda nije tako preobilno obdarila. Za sva vremena ostaje oblagorodjen čudesnom ljepotom vrela Bune. Iz velikih kamenih usta sa tamnim usnama, čiji se hladan dah osjeti daleko, u širokom talasu nadire Buna, zatim kao da nalazi mir u širokom kamenitom koritu, da bi odmah u prenaglom padu počela svoj kratki tok. U bistroj vodenoj površini oglledaju se ogromne strme litice koje se u vrtoglavim visinama uzdižu nad vrelom. U špilji izvora bruje gusta jata pećinskih golubova sa čudnim lepetom krila, kao da im tajanstveno nešto nikad ne da da se smire. A gore u okomitim stijenama bezbrojni orlovi i jastrebovi viju svoja sigurna gnijezda.

Strmena stijena je naglo spuštanje brda Vranjevića na čijem bočnom hrptu stoje još i danas ruševine stvrdjave Stjepan-grada.

Legenda kaže da je u pećini vrela Bune gazdovao u stara vremena jedan strahoviti zmaj, kome je narod svake godine morao izručiti kao dar jednu mladu djevojku za žrtvu. Red je došao i na lijepu Milicu, kćer hercega Stjepana. Iz grada je vodio jedan

podzemni hodnik sve do jedne stjenovite izbočine, usred strmene stijene. Tamo je Milica izložena nemilosti zmaja.

U Blagaj je upravo bio došao iz Sirije pobožni derviš Salih, plavi. Pri pogledu hercegove kćeri vatrena ljubav upali mu srce i dade mu takvu nadljudsku snagu i smionost da je zmaju uzmogao istrgnuti dragocjeni plijen. Zmaj se silovito borio sa Salihom i svojim repom je odvaljivao teške blokove strmene stijene, dok najzad pod udarcima Salihovim nije ognjenu dušu ispustio. Iz zahvalnosti dade herceg hrabrom dervišu svoju kćer za ženu i sagradi mu tekiju na mjestu gdje je zmaja pobijedio. Narod ga je poštovao kao sveca. Živio je kao šejh s Milicom u tekiji sve do svog blaženog kraja. Još danas se pokazuje u Tekiji na vrelu Bune grob Saliha i njegovog sluge, topuz kojim je zmaj ubijen i mač sveca. Čuvar tekije stavi svako veće napunjeno krčag vode na grob da svetac ne propusti ritualno pranje. Svakog jutra tlo ostane vlažno i krčag se mora napuniti ponovo.

Poslije Salihove smrti, tekija je postepeno propadala. Ipak se nekoliko derviša uvijek u njoj zadržavalo. Tek Omer-paša obnovi tekiju 1862.g Svoj vjernog druga po oružju, Indijca Muhamed-efendi Hindiju postavi za šejha tekije, obdari ga sa dvije unosne mlinice iz ostavštine pofinulog Ali-paše.

Novi sjaj tekije nije dugo trajao. Godine 1871.jedan kameni blok odvali se i probije svod zgrade. Šteta je samo djelomično uklonjena. Malo godina iza toga umre Muhamed-efendi Hindija (Indijac) kao posljednji šejh tekije. Jedan od njegovih sinova nadzire i danas staru zgradu.

O slavi i propasti Stjepan-grada očuvale su se razne priče kako slavenskog tako i turskog porijekla.

Kao i sam Mostar, tako i njegova okolina nosi jasne znake o dogadjajima bogate i značajne prošlosti. I kao u Mostaru, svuda u okolini pokazuju se dobri zameci budućeg skladnog razvoja.

Čovjeka obuzme sjeta što ljudi koje volimo nezadrživo stare, ali, ko voli stari Mostar, rastuži se kada pomisli na to da ovaj grad ide u susret neizbjježnom osvremenivanju, gubeći šarm neponovljivog starog Mostar.

DODATAK

Neobjašnjivo je da o uvjetima putovanja kroz Bosnu i Hercegovinu većinom vladaju krajnje pogrešna mišljenja. Čak i u Austro-Ugarskoj se s nevjericom dočekuju informacije da putnik u ovoj zemlji može naći sve udobnosti koje želi i da neće biti izložen neugodnostima i opasnostima, čak i ako skrene sa željezničke pruge. Bio sam svjedok da se jedna grupa gostiju iz Njemačke, kada su 1908. godine doputovali u posjetu okupiranim pokrajinama u organizaciji Austrijskog automobilskog kluba, bespotrebno natovareni šatorima, oružjem i konzervama, prijatno iznenadila prilikama koje ovdje vladaju.

Znam iz dosadašnjeg iskustva da će mi poslije izlaska ove knjige biti postavljena mnogobrojna pitanja. Tražit će se da objasnim kakvi su uvjeti i o čemu sve putnik mora voditi računa ako se odluči putovati u Mostar. Da bi izbjegao ovakva pitanja, odlučio sam u ovom dodatku predložiti sljedeću garanciju:

Uskotračna pruga koja spaja Mostar, s jedne strane s Bosnom, a s druge strane s lukama Metković, Dubrovnik i zelenika, ne obavlja, zapravo, nikakav brzovozni saobraćaj, ali je putovanje ovom željeznicom ugodno zahvaljujući komforu i uređenosti vagona. Svaki putnik prvog i drugog razreda ima zasebno ugodno mjesto pored prozora tako da ga ništa ne može omesti u uživanju u raznovrsnoj ljepoti pejsaža. Svaki par sjedišta može se na jednostavan način pretvoriti u ugodan ležaj.

Hercegovačke puteve, na kojima se češće sreću konji nego vozila, nije potrebno pošljunčavati u većoj mjeri jer se i ne koriste tako često. Putevi su za automobile neobično dobra cesta.

Zemaljska vlada je ubrzo nakon okupacije u svim većim mjestima i odvojeno od željeznica izgradila hotele, tako da je i u najmanjem hercegovačkom gradu moguće naći bolje konačište, ravno onima u provincijskim gradovima srednje veličine po Austriji ili Njemačkoj, jedan mostarski hotel, veliki hotel "Neretva", može odgovoriti i na veće zahtjeve.



Foto: Bruehlmeyer - Beč, 1936.

Robert Michel

Vjerovatno nema književnika na njemačkom jezičnom prostoru koji bi mogao ponuditi tako opširno i raznoliko djelo o Bosni i Hercegovini kao što je ponudio Robert Michel.

Ovaj nekad izuzetno popularan i čitan književnik, rođen je 24. 2. 1876. godine u mjestu Chabeřice (Češka), a umro u Beču 11. 2. 1957. godine. Njegov otac Adalbert Michel, sudetski Nijemac (1836-1890.) bio je k.u.k. (kaiserlich und königlich/carski i kraljevski tj. državni) stručnjak za ekonomiju u mjestu

Ploschkowitzu kod Leitmeritz, a majka Čehinja, Karolina Stásný (1849-1932.) učiteljica. Robert Michel je pohađao njemačku gimnaziju u Pragu i k.u.k. kadetsku školu. Čin poručnika dobio je 1895. godini i bio premješten u Beč. Godine 1896. upoznaje pjesnika i diplomatu Leopolda von Andriana-Werburga, sa kojim je čitav život ostao u prijateljstvu. Preko njega došao je u doticaj sa literarnim "Jung Wiener Kreis" (Mladi bečki krug / Bečka moderna), koga su sačinjavali i Hermann Bahr, Hugo von Hofmannsthal i Arthur Schnitzler. Bio je u doticaju i sa istaknutim književnicima svog vremena među kojima su bili i Georg Trakl i Hermann Hesse.

Godine 1898. premješten je u Mostar i unaprijeden u čin natporučnika. Iste godine u bečkim novinama "Die Zeit" objavljuje pripovijetku "Osmanbegović".

Od 1900 - 1907. djelovao je kao nastavnik njemačkog i francuskog jezika na Vojnoj pješadijskoj kadetskoj školi u Innsbrucku. Od 1906. godine datira njegovo prijateljstvo sa Ludwigom von Fickerom, izdavačem časopisa za kulturu "Der Brenner", sa kojim je Michel surađivao do 1914. godine. Robert Michel je 1907. godine doživio svoj prvi veliki literarni uspjeh zbirkom novela "Die Verhüllte" (Pod zarom), koje su se pojavile u izdanju berlinske izdavačke kuće S.Fischer, sa izrazito slikovno i literarno uspješno opisanim prizorima bosanskohercegovačkog života.

Sa romanom "Geschichten von Insekten" (Priče o insektima) 1911. godine, istakao se kao književnik sa izuzetnim smislom za impresionističke skice.

Od godine 1907 - 1909. bio je opet u Mostaru, a poslije u Grazu do 1912. godine, zatim u Beču do 1914., gdje je bio bibliotekar u Ratnom arhivu. Početkom rata 1914. godine djelovao je kao državni službenik k.u.k. u Galiciji. Od 1915. godine nalazio se u posebnoj misiji kao spoljni ministar u ratnim oblastima u Poljskoj i Galiciji. Godine 1917. djelovao je kao major na bojištu u Dolomitima, te u istoj godini komandant bataljona u okrugu Lemberg. Zadnjih mjeseci posljednje godine Prvog svjetskog rata Michel se nalazi u upravi čuvenog bečkog pozorišta "Burgtheater".

Od 1919. god. Michel živi u Beču kao slobodni umjetnik. Između 1919. i 1945. godine on je prije svega pozorišni kritičar, recenzent i feljtonist za više časopisa i knjiga, a godine 1944. prevodi na njemački djela Karel Čapeka.

Poslije priključenja Austrije njemačkom Reichu, prišao je Michel njemačkoj književničkoj skupini 1938. godine, bez da se priključi nacional-socijalističkoj.

stičkoj ideologiji. Za svoje stvaralaštvo Michel je dobio slijedeće nagrade: za roman "Die Häuser an der Džamija" (Kuće uz džamiju) dodijeljena mu je ugledna Kleistova nagrada za književnost, nazvana po njemačkom književniku Heinrichu von Kleistu 1915. godine, Nagrada za umjetnost grada Beča 1926. godine. Nagrada za književnost "Adalbert-Stifter" 1927. godine, za roman "Jesus in Böhmerwald" (Isus u češkoj šumi), češka državna nagrada 1937. godine za roman "Die Burg der Frauen" (Utvrda žena) i Medalja časti grada Beča 1951. godine.

Michel se ženio dva puta. Prva žena mu je bila Eleonora Snižek (1878-1941.), a druga Hermine Marek-Kolb (umrla 1965. godine). Imao je dva sina, Leopolda (1905.) i Adalberta (1909-1925.), te kćerku Agathe (1912-1997.).

Pisac koji je između dva svjetska rata zamalo bio pisac bestselera nakon 1945. godine pao je u zaborav.

Svi putnici i putopisci, koji su pohodili Bosnu i Hercegovinu, tražili su u njoj dah Orijenta, i nalazili ga. Tako je i Michel bio fasciniran u prvom redu istočnjačkim bojama i koloritom naše kulture. U jednom od svojih putopisnih zapisa veli: "Nema zacijelo u Evropi zemlje u kojoj bi se novo tako izravno prislanjalo na staro da ga potisne, kao što je to u Bosni i Hercegovini. U nekoj zemlji, u kojoj staro postoji samo u blijedim ostacima prošlosti bez kulture, ne bi to bilo strašno. Ali u našim carskim zemljama takla se kultura istoka i zapada. Znamo bez sumnje kako će okončati ta borba. Međutim, pobjeda evropske kulture bit će samo u tom slučaju časna ako joj uspije očuvati sve vrijedno iz orientalne prošlosti ovih zemalja, ali ne samo da to očuva kao mrtvi izložak, nego da ga kao nešto živo ugradi u ono što sada nastaje novo. Za mogućnost jednog takvog željenog rezultata daju opravdanu nadu raznoliki amalgami istočnjačkog i zapadnjačkog, kakvi se mogu sresti u Bosni." (Na sarajevskoj čaršiji)

Michel je za života objavio trideset i dva književna djela, od toga je većina naslova sa temama iz Bosne i Hercegovine. Slobodno se može reći da je Michel pisac Bosne, a i sam je u intervjuu za bečki "Die Stunde" (24. 5. 1930. godine) izjavio "... Bosna i njeni ljudi bili su moj prvi veći umjetnički doživljaj. Još tada (1898.) počeo sam ove utiske i literarno obrađivati. Nastale su neke novele koje se bave bosanskim temama, a moji literarni počeci su me od tada označili kao bosanskog pisca..."

Službujući u Mostaru kao oficir u doba austrijske okupacije naših krajeva, Michel je pokazao kao književnik naročito interesovanje za život muslimana iz Mostara i okoline.

Svojim djelima s motivima iz Bosne i Hercegovine (novelama, romanima, dramama, filmovima) imao je velikog uspjeha. Nagrađivan je književnim nagradama, imao dobre izdavače, a većina djela doživjela je više izdanja.

U svojoj historiji književnosti naziva ga Paul Wiegler "novelistom krša, bosanskih pastira, seljaka, vojnika i južnoslavenskog muslimanskog sela", a u poduzeću pogovoru Reclamovog izdanja Michelova romana "Die geliebte Stimme" (Mili glas), za Michela Wiegler kaže da je "poznavao kao niko drugi krševite predjele, pastire tamo gore u sivoj usamljenosti, siromašne, muslimanske seljake, njihova sela nad kojima mujezin uči s minareta njihove bijele džamije".

Michelov opus o Bosni i Hercegovini da se vidjeti iz priloženog popisa. Od cijelog njegovog opusa o Bosni i Hercegovini, skoro kompletno vezanog za Mostar i okolicu, samo rijetki Mostarci pamte njegovu knjigu "Mostar" (Prag, 1909.). To je jedino Michelovo prevedeno djelo objavljeno u mostarskoj "Slobodi", kao feljton u 28 nastavaka u nešto skraćenoj verziji (od 14. februara 1968. godine do 9. septembra 1968. godine) u prijevodu dr. Branka Šantića*.

Kada je Michel za roman sa temom iz Mostara, "Die Häuser an der Džamija" (Kuće uz džamiju), 1915. godine, iste godine kada je roman objavljen u Berlinu, dobio tada prestižnu Kleistovu nagradu za književnost, zajedno sa Arnoldom Zweigom, u pismu upućenom Michelu povodom te nagrade književnik Hugo von Hofmannsthal kaže: "Roman sam pročitao sa, uistinu, rijetkim zadovoljstvom. Ja mislim da je to tvoje majstorsko djelo (...) Ovdje po prvi put osjećam u tebi (i zauvijek) ne samo pjesnički obdarenog čovjeka, nego pjesnika".

Michel je napisao i četiri drame sa mostarskom tematikom (vidjeti popis djela). Drama "Mejrima" doživjela je premijeru u Pragu u "Neues deutsches Theater zu Prag" (24. 1. 1910. godine), a komedija "Der weiße und der schwarze Beg" (Bijeli i crni beg) u Beču u "Burgtheater-Akademie theater" (22. 5. 1930. godine).

Michel je autor i nekoliko filmskih scenarija sa temama iz Bosne i Hercegovine, libreta opere sa temom iz Mostara "Die geliebte Stimme" (Mili glas). Operu je komponirao veliki češki kompozitor Jaromír Weinberger, a

premijera je bila u Münchner Staatsoper, 28. 2. 1931. godine. Tokom Drugog svjetskog rata (1940. i 1942.) dva izdanja doživjela je knjiga "Halbmond über der Narenta" (Polumjesec nad Neretvom) - koja je izbor Michelovih djela sa temama iz Bosne i Hercegovine. Danas Robert Michel pripada onim "izgubljenim pjesnicima" (po definiciji H. H. Hahnla), kako primjeti dr. Jozo Džambo. Njemačko književno tržište ne nudi ni jedno njegovo djelo, a i hroničari književnosti posvećuju mu sve manje prostora, iako ovaj autor može predstaviti takva djela koja ni u kom slučaju nisu zaslужila zaborav.

Praizvedbom tragedije "Mejrima" na bosanskom jeziku u mostarskom Narodnom pozorištu (9. 9. 2003. godine) Michel se barem nakratko vratio Mostaru, gradu koji je neizmjerno volio.

Vrijednost Michelove knjige o Mostaru je iznimna. Ovo je jedno od rijetkih vjerodostojnih svjedočenja o autentičnom - izvornom Mostaru, gradu sa kojim se Michel susreće prvi put 1898. godine, živi u njemu i stalno mu se vraća sve do Drugog svjetskog rata. On čitatelju uspijeva predočiti Mostar onakvim kakav je bio u svojoj izvornosti, nenačet i neoštećen "novim vremenom" u kojemu nikad nije bilo dovoljno osjećanja za njegovu specifičnu osobitost. Michel je u svome djelu istovremeno i urbanist i arhitekt, ali i historičar i filozof. Njegova velika prednost je u tome što je poznavao naš jezik i što se družio i priateljevala sa mnogim Mostarcima. Ostavio nam je djelo koje nam pomaže da u sjećanje vratimo Mostar kakvog više nema.

Salko Šarić

* Napredak-hrvatski narodni kalendar za 1994. godinu (Sarajevo, 1993.) objavio je dvije Michelove pripovijetke *Neka siročad ima šta za život i Radost u Hercegovini* u prijevodu Vedrane Tomić i Joze Džambe. Također, mostarski časopis *Most* objavio je Michelovu pripovijetku *Osmangazić* (Most, br. 124/35, 2000.) i feljtone *Domovina opere "Mili glas"* (Most, br. 144/55, 2001.) i *Moj prvi film* (Most, br. 154/65, 2002.). Ove tekstove prevela je Enisa Simić.

Dr. Branko Šantić

Prevodilac Michelovog djela "MOSTAR" dr. Branko Šantić rođen je u Mostaru 20. 9. 1888. godine. U rodnom gradu završio je osnovnu školu i nižu gimnaziju 1907. godine, a Srednju trgovacku školu u Leipzigu u periodu od 1908 - 1911. godine.

Studirao je političko-ekonomske nauke na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Zürichu i na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Leipzigu gdje je i diplomirao 1914. godine.

Doktorsku disertaciju sa temom "Die gewerblich - industrielle Entwicklung Bosniens und der Herzogewina" (Razvoj zanatstva i industrije u Bosni i Hercegovini) predao je 1914. godine, ali zbog Prvog svjetskog rata usmeno je uspijeva odbraniti tek 1921. godine. Živio je i radio u Mostaru, gdje je i umro 24. 3. 1971. godine.

Knjigu "Mostar" preveo je 1967. godine.